

A VÁSÁRHELYI PUSZTA VÁLTOZÁSAI¹

SZENTI TIBOR

A Puszta a természetben

A természetben nincs állandó, minden változik. Ez a megállapítás talán legkevésbé vonatkozik a pusztára, amelynek földtani, ökológiai jellemzői leginkább védik a kialakult természetes körülményeket. Az ember nyughatatlan, és az adottságokat szeretné mindig a saját hasznára fordítani. Éppen a vásárhelyi Puszta² esetében az elmúlt évezredekben, különösen a XVII. század végétől a természetet többet változtatta, mint a szántóföldi Tanya nevű határrészben.

A Puszta felszínének kialakításában az Ős-Maros játszotta a fő szerepet. Maga a Fehér-tó is elszigetelődött, lefolyástalan Maros-ágból keletkezett. Partjai folyamatosan szakadoznak, így a tó területe növekedik. A Puszta jellegzetesen sík alföldi táj, amelyet szikes legelők, szántóföldek, elhagyott, lapos vízfolyások, időszakos erek, tavak, partok és halmok tesznek változatossá. Található itt jó minőségű humusz, a fölszínen réti, a mélyben *szolonyeces*, sós réti csernozjom, agyagos homok. Gyakran érzékelhető a másodlagos szikesedés.³ Ismert, hogy a mélyben itt van hazánk egyik jelentős szénhidrogén-lelőhelye, Kardoskút határában. A Pusztán gyakran láttak a legelők, szántók fölött végigfutó *lidércfényt*, amelyben boszorkányokat véltek táncolni. Ez nem volt más, mint a szivárgó, feltörő és öngyulladással sisteregve égő földgáz.

1 Fejezetünk Dr. NOVÁK László Ferenc főszerkesztőnk ösztönzésére készült, aki helyszíni gyűjtőútjain érzékelte, hogy ez a tájegység elkülönül a többitől, és rohamos átalakulásban van. Önálló „kistájegység”-ként nevezhető. Fontosnak érezte, hogy külön fejezetet kapjon, egy jellegzetes kistájként, letűnt életmód színtereként.

2 Vásárhely határát hivatalosan három részre osztották: Tanya, Gorzsa-tanya és Puszta. Esetünkben a Puszta szó tehát nem köznévi, nem általában pusztás helyet jelöl („praedium” – vö. NOVÁK László, 1994.), hanem földrajzi főnév – akár a Tisza, Bánát stb. –, vagyis azt a tájegységet nevesíti, ahol a Puszta, egykori ősgyep terült el. (Minden más írásmódja helyesírás tévedés! Sajnos a NAGY Gyula által írt, szerkesztett könyvekben is helytelenül szerepel. Még ő is ellentmondásba keveredett: „A vásárhelyi határ három részre oszlott – írta –: Gorzsa, Tanya és Puszta. A Puszta mellett a Tanya terült el, míg Gorzsa a Pusztától messzebb esett.” 47. old. 3. lábjegyzet. In: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. Békéscsaba, 1975. A 48. old. 4. lábjegyzetében egy mondaton belül hol Puszta, hol Vásárhelyi-puszta írásmóddal találkozunk. Ez a rendszertelenség vonul végig az egyébként szakmailag kiténő monográfián.)

3 SZABÓ István, 1975. 18–25.

Pécze György meteorológus kimutatta, hogy a Puszták még éppen beletartoznak a „közepes földrajzi szélességek sztyeppéghajlata” típusba, de az évi csapadékátlag 530–550 mm között váltakozik, vagyis több, mint a típusára jellemző. Ennek ellenére a forró nyarak következtében évente a kelleténél 150–170 mm-rel több víz párolog el, vagyis a táj gyakran vízhiányos. Nem így tavasszal, amikor az erdélyi hó elolvad, s mivel a Kárpát-medence legmélyebb részén vagyunk, a többletvíz jelentős része akadálytalanul idefolyik, és a Pusztán megreked. Időszakosan 7–11 évenként váltakoznak az aszályos és a vizes évek. Utóbbiak között a legnagyobb termő- és legelőterületet vette el, valamint a legtöbb tanya esett áldozatául az 1939 ősztől 1942 nyaráig tartó „vizes éveknek”. A tanyalakók szükségutajokon: *lápokon* közlekedtek. A szántókat *rekeszeléssel*, vagyis nyúlgátak, alacsony töltések építésével igyekeztek a víz betörésétől megóvni. Ennek nyomai több helyen még ma is láthatók.

A vásárhelyi Puszták hazánk egyik legnaposabb területe. Hideg teleken akár mínusz 25-30 Celsius fok is lehet, nyáron plusz 35,5 Celsius fokot mérhetnek. A pusztai éghajlat következtében itt minden kultúrnövény hamarabb érke, terem: a tavaszi árpa jún. 28., a búza júl. 2., a zab júl. 8., a napraforgó aug. 18., a burgonya aug. 22., a kukorica szept. 14. Nyárutón és az őszelön derült az égbolt. Márciusban a 10-12 napig folyamatosan fújó „bűjti szelek” alaposan károsítják a talajt. Az állandó széljárás délkelet-északnyugati.⁴

Különleges a vásárhelyi Puszták flórája is. Itt megkülönböztetjük a *tatársánci ősgyepet*, amely ma már kerítéssel körülvett, szigorúan védett terület. Az itt található növényzet érintetlenségét mintegy háromezer évre, a Hallstatt-korra teszik. A földvár létrejötte után alakult ki. A tudomány mai állása szerint a Csorváson és a Tatársáncon élő faj, a volgamenti hérics (*Adonis vlgensis*). A sáncon előfordul a rokon faj is, a tavaszi hérics (*Adonis vernalis L.*).⁵ Ezekon kívül itt él még a sarlós gamandor (*Teucrium chamaedrys L.*), macskahere (*Phlomis tuberosa L.*), kónya zsálya (*Salvia nutans L.*), csattogó szamáca (*Fragaria viridis Duch.*), csuklyás ibolya (*Viola ambigua Waldst. et Kit.*), ebfójtó müge (*Asperula cynanchica L.*), közönséges borkóró (*Thalictrum minus L.*) és a jakabnapj aggófű (*Senecio jacobaea L.*).

Az Országos Természetvédelmi Hivatal 402/1971. számú, 1971. márc. 15-én kelt határozatával a ma Orosháza határába eső védett törzsterület 378. törzskönyvi számon mint flóratörténeti érték került állami tulajdonba. A védett terület művelési ága gyep, kiterjedése: 0,3475 ha.

A kardoskúti Fehér-tó körzetében 183 féle növény él – egyik legjellegzetesebbike az orvosi székfű (*Matricaria recutita L.*) –, ebből a tómederben 6 féle tenyészik. Aszálykor már május végén kezd a tó kiszáradni, és benne növekedik a bajuszpázsit (*Crypsis aculeata L.*), sóbolla (*Suaeda maritima L.*), bárányparjé (*Camphorosma annua L.*). Ezek túrik leginkább az erős, lúgos kémhatású sóstalajt. „Sárga, tűzvörös, lila, barnamintás szőnyeg borul kora ősszel a napszitta Pusztára” – írta Sterbetz István.⁶

4 PÉCZELY György, 1975. 27–34.

5 KISS István, 1975. 41.

6 STERBETZ István, 1975. 45.

Vizsgáljuk meg, hogy a tó és környéke milyen biológiailag is különleges érték. A hóolvadás utáni rövid időszakban, amikor a tó medrét kitölti a víz, megjelenik benne a szigorúan védett lápi póc (*Umbra krameri*.) és további 9 halfajta. Itt található az erre ritka ásóbéka (*Pelobates fuscus*.) is. Ma 229 madárfaj van a Pusztán – a magyar madárfauna 68 százaléka –, ebből 89 faj fészkel, és 140 átvonul. A Pusztán fölött Árpád-kori településeken nyírfajdot (*Tetrao tetrix*), pelikánt vagy gödényt (a hét faj közül valószínű a rózsás) (*Pelecanus onocrotalus*) és a nagykócsag (*Egretta alba*) csontjait is megtalálták. A belvizes években rendszeres költőfaj a gólyatöcs (*Himantopus himantopus himantopus* L.) és a gulipán (*Recurvirostra avosetta* L.). A 1960-as években költött itt a széki pacsirta (*Calandrella brachydactyla* Leisler). Egyre nagyobb tömegekben érkeznek az északon költő darvak (*Grus grus grus* L.), de enyhe teleken kisebb csapataik áttelelnék. Az emlősök közül 23 fajt tartanak számon. Ezek többsége a szántóföldeken él.

A tavat és környékét 1965-ben az Országos Természetvédelmi Hivatal 1235/1965. határozatilag tette „védetté”, ti. természetvédelmi területté. Ekkor a területe 851 kat. hold és 820 □-öl volt, ebből a szántó 470 kat. hold és 460 □-öl, 200 kat. hold és 375 □-öl legelő, 171 kat. hold és 241 □-öl rét, végül 9 kat. hold 1344 □-öl kivett művelési ágú terület.⁷ A mai hivatalos bejegyzés szerint a teljes védett terület: 5699,3123 ha. Művelési ág szerinti megoszlása: szántó: 1952,4213 ha, gyepek 3332,8046 ha, kert 0,0754 ha, nádas 42,0716 ha, erdő 13,6657 ha, kivett 358,2737 ha. A környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter 4/1999 (V.5.) KöM számú rendelete érvényes a Körös-Maros Nemzeti Park bővítéséről, ti. a nagy Pusztta megmaradt részével bővítette a Kardoskúti Fehér-tó védett területét. Ekkor érte el a jelenlegi nagyságát: a Kardoskút, Hódmezővásárhely, Békéssámson, Székkutas község határba eső összes területét.⁸ A Pusztát korábban négy város: Szentés, Orosháza, Makó és Hódmezővásárhely határolta.

A vásárhelyi Pusztta védett részének (Kardoskúti Fehér-tó területi egység) csak a Hódmezővásárhely határában fekvő része így alakult: szántó 185,3134 ha, gyepek 669,1995 ha, kert 0,0754 ha, erdő 0,3849 ha, kert 68,7687 ha. Összesen: 923,7419 ha.

Vizsgálatunk során a Pusztta területéről ahány szerző munkáját olvastuk, annyi adatot találtunk. 23–40 ezer kat. hold között becsülik, attól függően, hogy ki, hol húzza meg a határát. Egy 1900-as adat szerint például 33 478 kat. hold volt. Őzéék szerint 36 500 kat. hold.⁹ Ma 23 ezer hektárra teszik.

7 Uo. 41.

8 Sterbetz István adatait Kotymán László, a természetvédelmi terület őre egészítette ki a rendelkezésre álló hivatalos iratok alapján. Megjegyzi, hogy „a földhivatali nyilvántartások korábbi kusza és rendezetlen volta, illetve a digitális alapú felmérések következtében a jogszabályban írt méretektől a védett terület tényleges mérete eltér. A fenti hektárok a tényleges adatokat adják.”

A Pusztá betelepülése a régészeti korokban

A régészeti leletek alapján ismert, hogy a Pusztán a neolitikum óta folyamatosan éltek embercsoportok. Az első pusztai megtelepedőkről, az újkőkori Körös-kultúra emberétől maradtak első leleteink. Ezek Fecskés határában, a Fehér-tó partján és Kardoskúton kerültek elő. A tárgyi leletek között már háromféle búzát és pázsitfűvet mint termesztett növényeket lehetett találni; továbbá háziasított tulok, sertés, juh és kecske csontjait. A Badeni kultúra emlékeit a Nagy-Tatársáncnál, Fehér-tónál, a Tiszai kultúráét Fecskésen és a Kakasszék-érnél, a Tiszapolgári kultúráét Nagy-Tatársáncon, a Bodrogheresztúri kultúráét Kardoskúton és Nagy-Tatársáncon találták meg. Szórványleletek vannak a rézkor harmadik szakaszából, a Péceli-kultúrából. Bronzkori leletek kerültek elő a Nagy-Tatársáncon és a Fehér-tónál. A koravaskort a Nagy-Tatársáncon érhetjük utol, a háromezer méter hosszú, patkó alakú földvár környékéről. Szkitakort találunk a Fehér-tó és a Sós-tó partján és Barackoson. Őket követte a kelták megjelenése Fecskésen, Kardoskúton és Barackoson.¹⁰

A Kr. u. századokban a dákok, trákok emlékei kerültek elő Fecskésen és Nagy-Tatársáncon. Őket szarmaták követték. Legfontosabb lelőhelyeik Kakasszék-éren, Kardoskúton, a mai Székkutas határában és a Fehér-tó partján találhatók. Az utóbbinál Párducz Mihály a Krisztus születése körüli évtizedekből származó, igen jelentős jazyg települést tárt föl.¹¹ Leírta, hogy egymástól 1-2 km-re, 25–30 házból álló falvakban éltek.

Az V. századból germánokat találunk a Pusztán. Gepidák érkeztek a Kardoskút-cinkusi területre.¹² Őket követték az avarok, akik nagy kiterjedésben szállták meg a Pusztát. Emlékeiket őrizzük Székkutasról, Fecskésről, Sós-tóról, Bogárzóról, Száraz-érről, Kardoskútról: Cinkusról, Hatablaki

9 ŐZE Sándor, 2005. 10.

10 KOREK József, 1984. 112–188.

11 PÁRDUCZ Mihály, 1941. 25.; 1944. 28.; 1950. 60.; PÁRDUCZ Mihály, 1946–48. 283–288.; BARTUCZ Lajos, 1966. 285–302.

12 NAGY Margit, 1984. 189–228.

kápolnáról, Barackosról, Búcsú-halomról és a Fehér-tóról. Később avar szálláshelyek kerültek elő Mágoics-oldalon és Csomorkányon is.¹³

A magyar honfoglalást követően területünket Ond vezér, majd az Árpádokkal rokon Bor-Kalán nemzetség szállta meg. László Gyula kimutatta, hogy szerte az Alföldön a még meglévő avar települések közé építették falvaikat, amelyek 4-5 km-re estek egymástól. Kardoskúton földbe mélyített kemencés házak, sok marha- és lócsont került elő. Mivel a pusztai táj kedvezett a lótarásnak, föltehető, hogy magyar őseink ezt a lehetőséget annak ellenére kihasználták, hogy a lóhús fogyasztását tilalmazták. Ennek oka az volt, hogy a nép térjen a keresztény hitre, és ne mutasson be tiltott lóáldozatokat pogány isteneinek.¹⁴ Csak hogy vidékünk igen távol esett az ellenőrzést végző hatalmasságoktól, és ahol tehetette, az elfogyasztott lovak koponyáival díszítette környezetét.¹⁵ A Hód-tavi (máshol Hód-mezei) csata (1282) után a kun-puszták a Marosig értek. Ma már az előkerült antropológiai leletekből és újkori mérésekből tudjuk, hogy a Hód-tó partján a IV. vagy Kun László által megvert kunok nemcsak a Duna–Tisza közén és a Tisztán-túli Nagykunságban telepedtek le, hanem Hód-Vásárhely környékén is, különösen a csatában súlyos sebet szenvedő és szállításra, lovaslásra alkalmatlan harcosok családjai.

A Pusztai déli szélén lévő Csomorkány okleveles említése 1231-ből származik, de a XII. században már egyhajós román stílusú temploma épült, amelyet többször átépítettek, bővítettek. Amikor dr. Béres Mária az 1990-es években alapos feltárást végzett, a hegyvidékről ideszállított kőalpra talált. Ez jelzi, hogy ebben a korban már tehetősebb népessége volt. Ugyancsak templomos Árpád-kori falu: Kápolna, Fecskés, Szőlős és Úrnépe állt a Kakasszék-ér északi partján, amely a tatárjáráskor elpusztult, és 1462-től már pusztaság.¹⁶

A tatárjárással és a legelőváltásról a két-, majd háromnyomásos gazdálkodásra történt áttéréssel megindult a kisebb falvak elnéptelenedése és a „falupusztasodás”.¹⁷ A török hódoltság alatt tovább

13 B. NAGY Katalin, 1984. 229–257.; B. NAGY Katalin, 2003.

14 KOVALOVSKAI Júlia, 1965. 192–193.

15 MÉRI István, 1964. 1: 111–115.

16 LÁSZLÓ Gyula, 1984. 257–266.

17 SZABÓ István, 1971. 139–153. Budapest (Hódmezővásárhely, 1984. 1: 276.)

folytatódott a kisebb falvak elnéptelenedése, de ezzel egy időben több település népessége megnövekedett az ide menekült lakossággal. Az 1557–58-as *defterben* a következő pusztai településeket találjuk: Csomorkány, Fecskés, Földvár, Mágocs, Pereskutas, Tótkutas, Derekegyház, Újváros. Az 1561-es *portális* összeírás szerint még állt: Fecskés, Földvár, Mágocs, Újváros, Csomorkány, Pereskutas, Tótkutas és Derekegyház.¹⁸ Az 1562–63-as dézsmajegyzékben Fecskés, Földvár és Tótkutas is szerepelt.¹⁹ 1566-ban elpusztult Fecskés és Földvár, majd 1596-ban Csomorkány, Sámson, Tót- és Pereskutas, Mágocs, Újváros és Szőlős. A XVII. században időnként még lakták Verese gyház települést. Ebben a zürzavaros időszakban megsaporodtak a birtokperек. Földesurak, püspökségek, települések vezetői harcoltak a pusztasággá vált birtokokért.

Föltétlenül ki kell emelnünk Csomorkány küzdelmét. Amíg Hód-Vásárhelyt 1446. aug. 1-én, tehát abban az évben említették először mezővárosnak, *oppidumnak*, amikor földesurát, Hunyadi Jánost kormányzóvá választották, Csomorkány még *birtoktestként* szerepelt. 1535. december 21-én falunak nevezték. 1536. március 4-én viszont már oppidumként írtak róla.²⁰ Az egyértelmű, hogy az Árpád-kori település a Hunyadiak időszakában ugrásszerűen fejlődött és érte el virágkorát. Amikor Béres Mária föltárást végzett a templom belsejében és a cinteremben, közvetlenül a külső falnál két olyan női sírt is talált, amelyben velencei csipkemaradványokra leltek. Hogyan kerülhettek ezek, akkor az arany árával súlyban megegyező értékű csipkék erre az Isten háta mögötti településre, amelynek közelében semmilyen jelentős hadi, vagy kereskedelmi út nem volt, sőt az év nagyobb részében még a meglévő *göbolyhajtó* utak is nehezen voltak járhatók?

Itt egy nagyon fontos kitérőt kell tennünk, és bemutatnunk a magyar szürke marhát, amelyre változatlanul büszkék vagyunk, és ma is értékes csordája legel a Pusztán. Kovács István Zimányi Verára hivatkozva a következőket fogalmazta meg: „A magyar szürke szarvasmarha az Alföldön alakult ki, és nem terjedt el az egész országban... kifejezetten hústermelés céljából tenyésztették. Az alföldi mezővárosok lakói a környező elpusztult falvak határait is bérbe vették vagy más módon megszerezték, s ezeken a pusztákon nevelték és hizlalták a kifejezetten eladásra szánt marhákat.”²¹

Itt jegyezzük meg, hogy az „elpusztásodás” során a lakatlanná váló, művelésből kiesett területekért, a tatárjárást követően elpusztult és többé újra nem települt helységek határáért a megmaradt falvak és

18 KOVÁCS István, 1984. 329–332.

19 KOVÁCS István, 1984. 329.

20 Hódmezővásárhely történeti kronológiája, 2003. 23., 32.

mezővárosok már a XIII. sz. második felétől küzdöttek. Ahogy a határ folyamatosan nőtt, úgy válhatott lehetővé a nagyállattartás kiterjedése, amely segítette a szürke marha itteni – ma azt érzékeljük, kétszeri – kialakulását. Ennek megértéséhez részletesebben kell követnünk Ferencz Géza (Országos Állattenyésztési Felügyelőség, Budapest) máig érvényes, oknyomozását.²² Megállapítja, hogy Árpád népe a rövid szarvú, ún. brachyceros típusú marhafajtát hozta magával, következésképpen a magyar szürke marha: „Miután őseink nem hozták magukkal, itt sem találták és a területen kívül sehol sem élt, világos, hogy ebben az esetben csak hazai domesztikálással keletkezhetett.”²³

A summás kijelentést kezdi föloldani: „A következő lehetőség mai szürke marháink kialakulásában, Jankovics M[arcel] (1967) felfogása szerint a honfoglaláskor és az Árpádok alatt hazánkban még élt őstulok vagy ősmarha, őseink által végrehajtott domesztikálásával és a domesztikált hányadnak az elszaporításával, tiszta tenyésztésű és fajtaátalakító felhasználásával történhetett, hisz az ásatások szerint őseink nem hoztak és itt sem találtak primigenius típusú háziasított marhát.”²⁴

Ferencz Géza ezt az álláspontot bővíti. Őseink azokon a területeken többször is kalandoztak, amelyeken nagyszarvú marhafajták éltek. „Dienes István által közölt összeállítás szerint az első lombardiai hadjárat 889–900-ban volt, 921-ben Berengár megsegítésekor Dél-Itáliáig kalandoztak őseink, 926-ban Lombardián át Rómáig, 934-ben Bizáncig jutottak el. 937-ben Dél-Németországon át Franciaországba kalandoztak, ahonnét Lombardián át tértek vissza. 942–943-ban ismét Róma környékén jártak, majd Németországban, Spanyolországban és Tráciában kalandoztak. 947-ben Taksony vezetett hadjáratot Itáliába. 951-ben ismét Lombardia és Franciaország a hadjárat helye. 959–970 között történtek a balkáni kalandozások.

Őseink tehát elég gyakran jártak azokon a területeken, amelyeken – az ásatások szerint is – e korban nagyobb testű primigenius jellegű marhát tartottak.”²⁵

21 KOVÁCS István, 1984. 338. (ZIMÁNYI Vera, 1976.)

22 FERENCZ Géza, 1976. 4: 363–378.

23 Uo. 374–375.

24 Uo. 373.

25 Uo. 375–376.

Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy azokon a területeken volt primigenius, nagytestű, nagyszarvú marhatípus, amely egybe esett a római hódítással, és a római kultúra hagyományait még valamilyen formában megőrizte. Ez a marhafajta a rómaiak segítségével is terjedt.

„Epstein szerint a Földközi-tenger közelében történt domesztikációs gócból a Földközi-tengeren jutott a primigenius típus a Balkánra, Itáliába, Észak-Afrika partjai mellett jutott el Ghánába, hisz az ott élő N’Dama marha is primigenius jellegű marha. Ugyancsak Észak-Afrikán át jutott el az Ibér-félszigetre, Franciaországba, sőt Angliába is a primigenius típusú marha. A balkáni elterjedés folytatódott Romániában és Dél-Oroszországban.”²⁶ A felsorolt területeken kívül van még ilyen típusú marha: Egyiptomban, Görögországban, Törökországban, Bulgáriában, az egykori Jugoszláviában, Ukrajnában, Portugáliában, Franciaországban stb., stb.

Az eddigiekből kiderül, hogy a szürkemarha állomány, a honfoglalást követően itt talált és domesztikált őstulok, a kalandozások során rabolt primigenius, valamint a magukkal hozott kevés számú ázsiai primigenius és nagyszámú brachyceros típusú marhák keveredéséből alakult ki itt, a magyarlakta Kárpát-medencében. Ezzel lezárhatjuk a magyar szürkemarha nemesítés első, nagy korszakát. A török hódoltság alatt ez az állomány nagyon megfogyott. Gondoljunk bele, hogy akkora területeket, mint a Viharsarok újra kellett népesíteni, mert ember is alig élt itt. A maradék marha sem volt biztonságban.

„Ha a teljes folytonosság alapján nézzük jelenlegi magyar szürke marhánk kapcsolatát az ősi kiinduló formához, akkor a török kiűzése után újrakeletkezett szürke marhkapcsolatát is tisztázni kellene, legalább a XIV. században élt magyar marhával. A török kiűzése után ugyanis a császári hadak majdnem teljesen kipusztították a török hódoltsági területen megmaradt magyar szürke fajtát. Újbóli kialakításában az erdélyi szürke marha, a Kárpát-medence peremvidékeinek marhái is szerepet játszottak, a megmaradt magyar szürke mellett.”²⁷

A magyar szürkemarha fajtának van tehát egy második kialakulási időszaka, amely a XVII. végén kezdődik. A tények nem deheroizálnak, csupán az „ósiség” álmát oszlatják. Ferencz Géza ezzel fejezi be kutatását: „Az elmondottakat összegezve, a különböző bizonyító erejű adatok alapján kimondhatjuk, hogy mai magyar marhánk eredte, mai jellegének végleges kialakulása megnyugtató módon, a jelenlegi adatok és vizsgálati módszerek alapján nem oldható meg.”²⁸

26 Uo. 370–371.

27 Uo. 365.

28 Uo. 377.

Amikor tehát Csomorkány a virágkorát érte a XVI. század közepén, ásványi anyagok híján a mezőváros kiugrási lehetősége egyedül a területe által biztosított legeltető állattartás lehetett. A nagyszámú birkaállomány mellett a szürkemarha volt az igazi érték, amellyel kereskedni tudott és kitűnően sáfárgodott. „Ez az árutermelő marhatartás a XVI. század második felében érte el csúcspontját... Az 1570–1580-as években [hazánkból] jóval több, mint évi 100 000 állatot vittek külföldre.”²⁹ Amíg az 1563–64-es török vámnapló szerint „Vásárhelyről mindössze 204 marhát, Csomorkányról viszont 555 darabot hajtottak át a réven. A vámnapló Kazdak Jánost már név szerint is feltüntette, aki 95 állat után 4550 akcse vámot fizetett.”³⁰ Nyilvánvaló, hogy Kazdak gazdának és társainak a vámbért úgy kellett kigazdálkodni, hogy az elhajtott jószág busás hasznot hajtson.

A Dél-Tiszántúlról szürke marhát tereltek Bécsbe, Dél-Németországba, Tirolba, nem soroljuk, és megérkeztek velük Velencébe. Ebben az évszázadban már túl vagyunk a felfedezések első, nagy korszakán, és az új területek népességével megindult a kiterjedt tengeri kereskedelem is. A velencei köztársaság ennek köszönhető gyors fejlődését és gazdagodását. Fölvetődik a kérdés, hogy miért vásárolták föl a magyar szürkemarhát. Ezeket az állatokat lábön terelve, legeltetve, biológiai értékcsökkenés nélkül lehetett a célállomásra juttatni. Akár a mai, második kitenyészett állomány, jól bírta a zord időjárást, fűvön elvult, nagy ellenállóképessége miatt betegségeknek nem esett áldozatul. Húsának íz- és aromaanyaga fölülmúlta a többi európai fajtáét. A hosszú tengeri utakra a gályák aljában kiképzett szálláshelyeken élve tudták szállítani, a sózott, esetleg füstölt hús mellett, jól szolgált a friss húsellátás. Ezért a magyar marhát jól megfizették.

Az aranypénzzel visszafelé jövet igen veszélyes lett volna az út, hiszen az egymással is harcban álló kis köztársaságok, városállamok semmilyen biztonságot nem tudtak nyújtani a martalócok rablójáda ellen. Csomorkányi eleink többek között velencei csipkébe fektették pénzüket, amelyet ruhájukba varrva hazahozhattak, és drágán értékesíthették a módos gazdanők számára. A mezőváros gazdagodását még egy tárgy is alátámasztja. A csomorkányi sírokból ún. *párizsi csatok* is származtak, amelyek e korszak divatos ruhadíszai voltak. Érdekeségük, hogy provinciális termékek voltak, vagyis nem vásárolták, hanem megteremtették annak a lehetőségét, hogy ezeket házilagosan önthessék. A fémöntés ezen az ásványi kincsekben szegény vidéken luxus volt. A korabeli vásárhelyi mezőváros területéről provinciális csatok eddig nem is kerültek elő.

Ennek a fejlődésnek tett pontot a végére a hódoltság. A török adószedők 1579-ben Csomorkányon 65, Pereskutason 74 (!), Fecskésen még 25 családot írtak össze. 1596. október 23–26. között zajlott a mezőkeresztesi csata. Ezt követően tatár segédcsapatok földúlták a Körös-Maros közét. Vizsgált területünkön ekkor pusztult el végleg Csomorkány, Preskutas, Tótkutas, Szőlős, Fecskés. A legenda szerint azok, akiket Csomorkányon nem kaszaboltak le, a templomba menekültek és rájuk gyújtották. A

29 KOVÁCS István, 1984. 339.

lakosság és temploma ekkor már a földesuraik, a Jaksicsok reformált vallása alapján lutheránus, vagyis evangélikus volt. Vásárhely még állt, és az igen távoli egri várnak rendelték alá.³¹

A marhatartás, mint olvashattuk, a pusztai népesség életfeltételének és gazdagodásának záloga volt. „A XVII. században a vásárhelyi marhatenyésztés nem csökkent, amit az is bizonyít, hogy a gazdák egyre több és több pusztát vettek zálogba a földesuraktól... Török Bálint Csomorkányt [...] Török Bálint, Török István, Zsarkó Péter, Hódi András és Hódi János az orosházi és fecskési pusztákat vették zálogba.”³²

1693 őszén a Gyulára vonuló török hadak Vásárhelyt kifosztották és a népe elmenekült. A nagycsaládok a Duna–Tisza közti Homokhátságon a korábban megszűnt háborús műveletek hatására Halasig, Soltig is eljutottak. Ez volt a *nagy szaladás* időszaka, amelynek „Roppant számú lábas jószág esett prédául” – írta Szeremlei S. – „Az összerablott marhákat jobbra a gyulai törököknek adták el a tatárok.”³³ 1695 augusztusában Lambion császári mérnök többek között ezt írta naplójába: „Washarel, nagy falu, hol a házak még megvannak, de nem lakják.” 1698–1699-től megindult a lakosság visszatelepülése és a puszták elfoglalása.³⁴

A Puszta mint *elkülönözött* legelő

Amikor a kincstár meghirdette, hogy a kiüresedett Vásárhelyre vissza lehet költözni, és mindenki szabadon akkora földet foghat magának, amekkorát igás állataival és háza népével meg tud művelni, ez hatást gyakorolt a lakosságra. „1701-ben már 146 gazda, 17 zsellér, 46 felnőtt legény s 11 felnőtt lány találtatott [...] A telepések közt 14 volt idegen; a többi mind itt született [...] az egész városban 392 ökör, 108 ló, 344 tehén, 1911 juh és 452 drb sertés volt található... Legelőnek felfogták s a város külterületéhez kapcsolták egyebek közt Peres Kutast, Mágocsot, s Csomorkány pusztákat anélkül, hogy

31 Hódmezővásárhely történeti kronológiája, 2003. 40.

32 KOVÁCS István, 1984. 340.

33 SZEREMLEI Samu, 1907. 185.

34 Hódmezővásárhely történeti kronológiája, 2003. 51–52.

azért bárkinek is adóztak volna.”³⁵ A régi egész határ 265 000 holdra tehető. Ennek zöme pusztaság volt. Vásárhellyel határos volt Szentés, Szegvár, Mindszent, Orosháza, Pusztaföldvár, Tótkomlós, Makó, Földeák, Maroslele, Algyő, Sövényháza, Serked, Dóc, Ányás és Derekegyház. A város bekebelezte Mogyorós-Fecskést, Sámsont, Tót- és Peres(Veres)-Kutast, Szőlöst és Csomorkányt. A Nagyhajlasi Pusztát a Száraz-ér partján jó szénatermő, míg Rárós, Mágocs, Újváros, Szentetornya környéke kiváló legelő volt.

A XVII–XVIII. sz. eleji határhasználatról Blazovich Lászlót idézzük: „Városunkban a nagykörösi szabálytalan, öves gazdálkodási rendszerhez hasonlóra csak következtetni lehet: következtetésünket a város határának eltérő talajviszonyai, az állattenyésztés intenzívvé válása, a XVIII. század elején meglévő külső és belső legelőrendszer, az akolrendszer megléte támasztja alá.”³⁶

1720. május 26-án őseink Nádasdy László csanádi püspöktől bérbe vették Csomorkányt, Sámsont, Fecskést, Peres Kutast és Mágocs pusztákat. Közben a városért és határáért adót szedett Schlick Lipót és Károlyi Sándor. Ők végül 1722-ben szerződést kötöttek, és decemberben Károlyit beiktatták a terület földesurának. Ezzel kezdetét vette a Pusztát csonkítása. Folyamatosan a Károlyiak birtoka lett Sámson, Mágocs, Derekegyház, majd 1727 nyarán 18 pusztahelyeket évenként 3500 forintért bérbe ad az anyavárosnak.³⁷

Ballagi Aladár írta: „...az 1717/18-ki rovatos összeírás szerint 12,194 szarvasmarha, 6005 ló, 31698 juh és 2133 db sertés legelt a város határában.”³⁸

Ahogy a lakosság növekedett, a lakott településtől egyre távolabb kellett szántót foglalni. A jószág nagy károkat okozott a vetésekben, ezért a kialakulóban lévő termelési övezetet 1743-ban úgy véglegesítették, hogy a város körül terült el a *Nyomás* vagy belső legelő a kezes állatok részére. Ezen túl volt a szántóterület, amelyen végre megindulhatott a maradandó szállásépületek emelése. A Tisza felől a Nagy-Rét a növekvő lábasjószág számára kaszáló, az építkezők számára *nádló* helyként lett kijelölve, ahol tilos volt a legeltetés és az építkezés. Végül a külső legelőt ekkor *különözték* el, ahol szintén tilos volt építkezni és a földet föltörni. Így alakult ki az új idők Pusztája, ahol előbb szilaj- – a

35 SZEREMLEI Samu, 1907. 195–196.

36 BLAZOVICH László, 1984. 335. (Hivatkozik: MÁRKUS István, 1943.); vö. NOVÁK László, 1994.

37 Hódmezővásárhely történeti kronológiája, 2003. 59., 62.

38 BALLAGI Aladár, 1890. 100

pásztorkunyhók, karámok, később padlásolatlan, ágasfás *tüzelősólak* és istállók építésével – a félszilaj állattartás.

Hogyan nézett ki a táj ebben az időben? A Puszta gyorsan tud regenerálódni, és visszahódítja természetes formáját, amilyen ősidőktől fogva volt. A gyakran változó földminőségtől függően kisebb, alacsony növésű facsoportokkal, cserjékkel, tövises bozótokkal tarkított, ligetes mezőség tele volt erekkel, tavakkal, lápokkal, nádasokkal, szikes foltokkal, ahol valamennyi háziasított állatfaj megtalálta a neki szükséges legelőterületet.

Ez a hatalmas határ, amelynek nagyobb részét még mindig a Puszta foglalta el, nem maradt sokáig osztatlan. Hamarosan folytatódott a Puszta elszaggatása és betelepülése. 1744-ben Zombárol „szabadon átköltözhető árendások” kötöttek szerződést Harruckern Ferencsel, és Szent György napján megérkeztek a harmadiknak települő Orosháza új lakói. Szabó Pált idézzük: „hamarosan meggyült a bajuk a legelőjüket feltű vásárhelyiekkal. Erről így ír Veres József: – „ki is jött az előljáróság... Csizmadia Molnár Gergely mutatta elő az urasággal kötött szerződést, mit látva a vásárhelyiek, azon fenyegetéssel fordultak vissza: »még a pásztorok is elvernek a pusztáról benneteket«. Zaklatták is őket sokáig: a sebtében ütött sátrakra ráriasztották a gulyát, ménest; éjnek idején a sátrak karóit szilaj lovakra vetett szőrkötelekkel rángatták ki...”³⁹

Már 1744-ből találjuk az első tilalmat, amellyel gátolni kívánták a Puszta feltörését és szántóként való hasznosítását: „a csomorkányi földön Kútvölgynél kijjebb a határt senki ne szántsa, mert az már marhalegelő.”⁴⁰ A Puszta határait *csóvák*kal jelezték, 1786-tól számokkal ellátott oszlopforma karókkal választották el az ugartól. A tanács a Pusztát a megalakuló közösségek között megosztotta, és kialakította a járásokat. A jószág itatására nem a betegséget hordozó felszíni vizeket használták, hanem kutakat ástak. A tanács kötelezte a kútgazdákat, hogy az üreget rovással lássák el a balesetveszély miatt. A pusztai kút nemcsak a körülötte lévő 120 öl használatát biztosította, mint a szállásföld esetében volt, hanem akkora területet, amelyen a jószág két itatás között járhatott. Ezzel elkezdődött a magántulajdon rejtett kialakítása. „A vagyonszágot nem a belső legelőn levő jószágok, hanem a külsőn élők száma jelentette, tehát a göboly marha, a ridegökör és ló.”⁴¹

Betűhív, eredeti írásmóddal tekintsünk meg néhányat azokból a hirdetések, felszólításokból, parancsolatokból és tilalmakból, amelyeket a Városi Levéltár hirdetőkönyveiben (a továbbiakban: Hk.) találtunk.⁴²

„Mindenféle Csorda kutakat a gazdaságok holnap fel állítsák, a város fog fát adni pénzért.” (Hk. d.1. Die 2° Maij. 779. 3°)

39 SZABÓ Pál, 1965. 243.

40 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 215. (73. lábjegyzet.)

41 Uo. 221.

„Minden Gazdaság a maga Pásztorainak keményen parancsolja meg, késelem nélkül hogy a pusztákon fel állított Csóvákat kezek el elvágattatása és fejek elvesztése alatt helyéből ki mozdítani annyival inkább el rontani ne merészelje, Sőt ha azokat a Marhák vagy Lovak el düjtenék a' Pásztorok állítsák fel az előbeni helyken.” (Hk. d.1. 1784. Die 16^a Maij.)

„A Tekintetes Uri Törvény Széknek rendelése szerént, mind azok a gazdák, a kiknek a' Pusztáról a' Tanyabéli Földekre bėjönni szokott víz-áradások károkat okoznak, és a' kiknek nevei a' Törvény Székből is ki vagynak adva, holnap reggel, ugy mint Hétfőn, vagy magok személyesen, vagy a' Cselédjeik által a' Kutasi pusztára, a' Buzi András szállása mellett ásatandó Pusztai töltésnek ki mérésére, és kinek kinek számára, mennyi feltölteni való darabja esni fog ki mutatására jelennyenek meg. – Különben az engedetlenek a mit kapnak, magoknak tulajdonítsák. –” (Hk. d.3. 16. Júni 805.)

„A' Sámsonyi ökör csorda Kutnak csinálására hólnap az oda tartozó gazdák ki mennyenek, és a' vajú árának ki fizetésére, minden darab ökörtől 1. garast ki vigyenek.” (Hk. d.3. 806. 20^a apr. publ.)

„Holnap reggel minden Barmok el Szagगतódnak, és a' Ménesekkel együtt, bizonyos Deputatio [kéréseket tolmácsoló küldöttség] által fel olvastatnak, és számba vétetnek: ahoz képest minden gazdák, valakinek csak Marhái és Lovai vagynak a' Pusztán, holnapra ki mennyenek, és Jóságait az azon Deputatiónak számon adják, különben a' kik jelen nem léznek, azoknak Marhái és Lovai bé hajtának. – erre való nézve a' Deputatusok számára, minden gazdaság még ma egy egy kocsit rendeltessen oly formán, hogy még ma hálásra a' pusztára ki is mehessenek. –” (Hk. d.3. pro 4^a May. 806. publ.)

„Minden féle Pásztoroknak, valakiknek csak számadásai alatt lévő Jósága kinn a' pusztákon és nyomásokon [belső legelőkön] vagy szorossan parancsoltatik: hogy állandóul a' jószág mellett légyenek, és ha különös dólgaik véget haza jönnék is a' városba, magokat a' Város házánál jelenteni, onnan Czedulát vegyenek magoknak az ide haza való szükséges mutatásra; különben a' kik Czedula, és engedelem nélkül ide haza tapasztaltatnak 24. pácza útésekkal fog[na]k büntetődni.–” (Hk. d.5. Pro 4^a Mar. 810. publ.)

„A kik a Pusztán fű kaszállásba meg kaptak szénájok elkobzásán túl még testi büntetéssel is meg fognak fenytetni!” (Hk. d.8. 839. Jun. 16.)

A Puszták a Károlyiaknak is változatlanul kedvesek volt, minduntalan részt foglaltak el belőle. 1776-ban a helytartótanács már rendeletben kötelezte az uradalmat a várostól elvett puszták visszaadására, de a végrehajtása elmaradt!⁴³ A tanács szerződést kötött az uradalommal 22 egész $\frac{2}{8}$ szesszió nagyságú újvárosi pusztarész kiárendálására a zsellérek számára.⁴⁴ 1810-ben a vásárhelyi közlegelőn megjelentek

42 MNL CSML HF d.1. és további kötetek.

43 HERCZEG Mihály, 1984. 1: 730.

44 Uo. 731.

a földesúr birkanyájai.⁴⁵ 1838-ban tárgyalás kezdődött a közlegelő elkülönítéséről.⁴⁶ 1847. február 1-én a Károlyiak és a város között létrejött az egyezés a legelőelkülönítés tárgyában, amelynek az év végén megindult a végrehajtása.⁴⁷ A kitört magyar polgári forradalom és szabadságharc miatt a kiosztás szünetelt, és csak 1850-től folytatódott.

„H[ód]m[ező]vásárhely város birtokában lévő ugynevezett fehér tó 222 ⁴⁸/₁₂₀₀ hold és nagybogárzó 76 hold ma d[él]ú[tán] 3 orakor 2 évre haszon bérbe kifog adadni ár verés útján. —” (Hk. d.9. 855. Június hó 10^{én})

„Április 15én haszonbérbe adatik: 2^{or} Fehér tó. 3. Kakas szék. 4. Nagy bogárzó. 5. Sós tó.” (Hk. d.9. 1855. April. 9^{én})

Már Tárkány Szücs Ernő is említi, de a tőle függetlenül végzett levéltári kutatásaink is azt bizonyítják, hogy a Pusztá elkülönzése után, amikor ott „hivatalosan” csak a pásztorok tanyázhattak, a hatalmas, lakatlan, nádasokkal teli területen megszorodtak a vidék tolvajai, és elindult a betyárkodás. Nappal elbújtak, aludtak vagy pásztornak adták ki magukat. Az ellentmondásos rendelkezéssel „... Tiltották idegen személyeknek a jószágok körül való tartózkodását és ezzel elejét kívánták venni annak, hogy a közigazgatás hatáskörén kívül lévő ún. »betyárok«, tehát a nem kívánatos személyek a város területére bejussanak, ott elrejtőzzenek és esetleg bűncselekményeket kövessenek el.”⁴⁸ Ezzel a Pusztá a Viharsarok betyárjainak melegágyává változott. Nem véletlen, hogy a XVIII. század végére itt már kialakult az a szubkultúra, amely Ráday megjelenéséig szorongatta a gyorsan gyarapodó tanyák népét éppen úgy, mint a településeken bentlakókat. A közigazgatási intézkedés semmit sem javított a helyzeten: „A tanács a [XVIII.] század végén a pásztorokat ún. »igazságlevél«-lel látta el, amelyben a számadó és a bojtárok nevei, személyes adatai, továbbá a nyerges lovaik leírásai voltak találhatóak.”⁴⁹ A

45 Uo. 732.

46 Uo. 735.

47 Uo. 736.

48 TÁRKÁNY SZÜCS Ernő, 1961. 222.

49 Uo. 224. (88. lábjegyzet.)

pusztai közbiztonságot lovas hadnagyok és tizedesek látták el. Megyei rendelet szerint a „...pusztákat, Szállásokat és a mezei Pásztorokat minden hónapban kétszer jó Emberek által járassák kerültessek meg.”⁵⁰ 1848. február 1-én megkezdte működését az uradalmi csendőrség a rablások és a gyújtogatások visszaszorítására.⁵¹

Ismét a hirdetőkönyvek adataiból idézünk:

„A’ Pusztaikon mostanában meg történt sok rendbéli tolvajságoknak, ‘s gyilkosságoknak meg akadályoztatására nézve köz hirré tétetik: hogy minden Barom tartó gazdaság maga gazdasága közzül, ezentúl, minden hétre egy Lovas gazda embert fog ki állítani, a’ kiknek kötelessége Lészen a’ pusztákat szorgalmasan kerülni, és a’ kóborló, ‘s csavargó személyeket meg fogni. – ezen pusztá kerülésre ki rendelendő gazdák pedig, minden hétnek elején a’ Város házánál magokat jelencsék. – A’ kerülő gazdákat az első Laistromos gazda sor szerént fogja ki nevezni, és kirendelni; hanem a szükséges parancsolatot a’ Város házánál fogják venni; ezen rendelésnek jobb móddal való fojtatására nézve, 2. pusztai bírák is fognak fel állíttatni, a’ kiknek vezetésétől és parancsolattjától fognak a’ Lovas gazdák, avagy azoknak emberei, a’ pusztá kerülésben függeni.” (Hk. d.3. pro 30^a Júny 805.)

„Ezen Tek[intetes] M[éltóság]s vármegyének rendeléséből minden gazdaságoknak parancsoltatik: hogy a Pusztaikon lévő Pásztoraiknak, személyes Levelet adjanak, különben a’ kik olyan Levél nélkül találtnak a’ Pusztaikon, mint gyanus, és kóborló személyek el fogattatnak, és érdemlett büntetéseket el veszik. –” (Hk. d.3. Pro 23^a Marty. 806. pul.)

„Mindazon Gazdaságok a’ pusztáknak kerülese, és a’ kóborló, ‘s tolvaj Betyároknak el fogása végett, a Tavalyi mód szerént, alkalmas Lovas embereket állítsanak a’ pusztá-Bírák mellé minden héten...” (Hk. d.3. 806. 20^a apr. publ.)

A tuguriális területen megtelepedő tanyás jobbágygazdák szaporodásával, a földek többszöri kimérésével, az urbárium bevezetésével mind nehezebbé vált a termőföldhöz jutás, ezért a tiltások ellenére a Pusztá széleit, különösen Csomorkány felől kezdték elszántani, a birtokukat kiterjeszteni. „Minden tanyai föld után pusztarész, legelőrész járt. Ezt az oszthatatlan legelőjárandságot szabadon adhatták, vehették.” A legelőjárandság egy *fertáj*, vagyis 14 kishold volt.⁵² Természetesen nem szánhatták! A természet is kíméletlen volt. 1816. január 27–29-én példa nélküli hideg hóvihár söpört végi a Pusztán, amelyet a nép „gyertyaszentelői fergetegnek” nevezett el. A ridegen kint tartott állatok a pásztorokkal együtt megfagytak. A területen ekkor császári lovas katonaegység vonult át, és a hóval fődött Száraz-érbe estek. 34 ember és 64 ló fagyott meg, és csak a hóolvadás után találtak rájuk.

A pusztai állattartás is változott. A szürkemarha-állomány csökkent, ugyanakkor az uraság által a majorgazdálkodásba behozatott istállózott, tejelő tehének a jobbágygazdák között is gyorsan terjedni

50 KRUSZLICH István, 1984. 448.

51 Uo. 736.

52 NAGY Gyula, 1975. 47.

kezdték. Ezeket üsző korokban tavasztól őszi félrideg tartással a Pusztán is csordaszám tartották. A katonaság számára *remonda* lovakat tenyésztettek. A napóleoni háborúk időszakában mindkét állatfaj keresetté vált, és föllendült a hús- és bőrkereskedelem.

A gazdagodás nem tartott sokáig. A XVIII. század végén már mutatkoztak a jelei, de a XIX. század elején Kelet-Európából terjedve megjelent a *keleti marhavész*. Ennek a szürkemarha ellenállt, de a több hasznosítású, istállózó teheneket alaposan meggyöngítette és pusztította.⁵³ A becsüjegyzőkönyvekben is az ekkoriban szereplő állatok között nagyon sok a satnya, sovány, szarva törött, sebes stb. jelzőkkel leírt, rossz állapotban lévő példány. A lóállománnyal is gondok voltak. A Károlyiak jószágigazgatója, Erdélyi János a Dél-Alföld pusztáit személyesen járta végig, és jelentést tett tapasztalatairól. Úgy ítéljük meg, hogy dramatizálta a helyzetet, de alapjában véve a látottakból indult ki. Ezt a becsüjegyzőkönyvekben e korszakban talált lovak leírása is igazolta:

„Tökéletes meggyőződésemm kedvéért ezelőtt 20 évvel [1826-ban] július vége felé egy értelmes mezeigazda társaságában Csongrád, Csanád, Békés, Arad vármegyék pusztásabb részein keresztül utazván, vagy véghetlen gyeplegelőket, vagy számtalan tanyákra felosztott szántóföldeket láttunk előttünk...” Leírja, hogy itt ő is kövér nyájakat, ökörcsordákat, méneseket vélt találni, de csalódásáról így folytatta elbeszélését:

„És ime, miután még csak egy madarat sem látánk, végre egy csapat lovat pillantánk meg. Feléjük hajtva, két három zsiros ingű ’s juhászbundáját hátán czipelő csikósoktól megkérdezzük ezen lovaknak tulajdonosát, feleletül vesszük, hogy ez Vásárhely roppant kiterjedésű mezőváros egyik felekezeti gazdáinak ménesük legyen; de vajmi csudálkozás foga el bennünket, midőn azon ménest közelébb megtekintvén, ottan 13 markú öreg kanczákat szopos csikaikkal, olly nagyságu hágóméneket, nevendék egy-két három esztendő kancza – és csödör-csikókat vegyest mind azon egy csapatban, és pedig félig döglő állapotban kénytelenítettünk látni. Kérdeztvén a’ ménes illy állapotának okát a’ számadó csikóstól, ez egy cifra alföldi áldás elmondása után azt természetesen találja, mert már 6 hét óta nem volt eső, a’ lovak pedig ha földet rágnak, attól sem nem nőnek, sem nem hiznak. További kérdésünkre megértjük azon számadótól, hogy az anyakanczák száma mintegy 500-ra terjed, a’ szopos csikóké pedig mintegy 200-ra. Ezen aránytalanság iránt ismét megütközésünket nyilvánítván, azt adá feleletül: inkább azon lehet csudálkozni, hogy gazdauraimék még ennyi szaporodást is látnak; hiszen tavasszal még a’ fű megindulása előtt olly roszul telet lovakat csapnak ki számadásom alá, hogy hegyes csontjaik a’ kilukasztott bőrből kiállnak, elgondolhatni az illyes kancza minő csikót elhet és növelhet és ismét fogamzhat. Kérdem: nem fogja e bárki ezen mondásának igazságát elismerni? Nem fogunk e elhallgatni és sajnosan átlátni, miszerint illy pusztaságban a’ szántóvető gazda még tulajdon használatára sem képes jó lovat tenyészteni, tehát annál kevésbé lehet arra támaszkodnunk, hogy innen alkalmas katonai lovakat szerezhessünk.”⁵⁴

53 SZENTI Tibor – DR. BICSÉRDY Gyula – DR. FACSAR Imre, 1986.

54 ERDÉLYI János, 1846. Első füzet: 102–107.

A Puszta kiosztása

A Puszta kiosztása 1850-től előbb lassan haladt, majd fölgyorsult és 1852-ben tetőzött. Ezekben az években ismét előtérbe került a betyárkodás. Szabó Ferenc külön fejezetet írt a Hódmezővásárhely története II/1. kötetben a közbiztonságról. Ekkor már szervezett rablóbandák járták a Dél-Alföldet. Ezek jelentős részének valamilyen köze volt a vásárhelyi Pusztához. Szó sincs arról, amit a szocializmus ideológusai nagyon szerettek volna elhíttetni, hogy ezek az emberek a társadalmi igazságtalanságok népi hősei voltak, akik önbíráskodással a gazdagokat sújtották, és a rablott kincseket a nélkülöző szegények között szétosztották. Ezek a bűnöző, szubkultúrához tartozó elemek a saját osztályos társaikat, a kialakuló pusztai tanyákon élő új honfoglalókat szadista módon éppen úgy kirabolták, meggyilkolták, ha ellenálltak, mint a gazdagokat. Amíg a rablott vagyomból futotta, dorbézoltak a csárdákban. Munkát nem vállaltak. Amikor kifogyott a rablott pénz, ékszer, elhajtott lábas jószág vagy élelmiszer, újra fosztogattak. A sok ezer szegény, de becsülettel dolgozó ember nevében ki kell kérnünk a „társadalmi ellenállás” ezen formáját. A szegény munkásember sohasem tartozott a szubkultúrához, mint a betyárok, akik Vásárhelyen a világosi fegyverletételtől kezdve egészen a XIX. század végéig jelen voltak,⁵⁵ és legjobb búvóhelyük a Puszta volt. Ráday Gedeon törvényszékének működése 1869–1873 között „inát ütötte” a betyárkodásnak. Laucsik Mátyás, a „fehér zsandár” – ahogy a nép nevezte – embertelen kínzásokkal vallatta a mintegy kétezer befogott gyanúsított betyárt, akik között a vásárhelyi Puszta haramiái is szenvedtek.⁵⁶

A Puszta kiosztását Schéner Ferenc térképe alapján végezték el. A Gazdasági Lapokban írták, hogy a Puztán a közös legelőilletmény javarésze semlyék, székes és vakszékéből álló terület, ezért mindenkinek két helyen adtak földet. Egy telek után jó minőségben 26 és gyöngye minőségben még 2 hold területet. A Pusztában Sáros Bogárcsón, a városhoz legközelebb eső részén a zselléreknek is osztottak 500 négyszögöles telkeket, külön birtokként. Itt is, a Puszta más részein is a szegény, főleg igavonó állatok hiányát szenvedő emberek a kimért telkeiket eladták, és a módosabb parasztok fölvásárolták. Legtöbb terület a földben szűkölködő orosháziak kezére került. A földet sok helyen azonnal kezdték fölészántani, és tanyát építettek rá. Herczeg Mihály kutatási eredményének köszönhető, hogy kivilágosodott: 1854–55-re Nagybogárcsón, Kisbogárcsón, Mózeshalom, Fecskés, Aranyad, Kardoskút stb. dülők legkeletibb sarkában, de 1861-ben már Szőlős dülőben és a jelentősebb utak mentén is orosháziak ülték meg a Pusztát.⁵⁷

55 Farkas Jancsi utóbetyárkodását még a XX. század elején is hivatalos adatok őrizték meg.

56 SZENTI Tibor, 2000.

57 HERCZEG Mihály, 1993. II/1: 158–160.

Egyszeriben véget ért a pusztai pásztorkodásra, betyárkodásra jellemző „ázsiai lustaság”, amelyet Kiss Lajos gyűjtéséből ismerve, kétsoros rigmusával így jellemzett a vásárhelyi nép:

„*Égy csöppet sē siessünk,
Itt a jó gyöp, ötessünk*”⁵⁸

Aki itt meg akart élni, annak többször annyit kellett dolgoznia, mint a Tanya határrész jó minőségű földjein élő gazdáknak. 28 hold földön már nem lehetett csordát vagy nyáját tartani. Itt, ha tanyát épített rá, szántóföld kellett a kenyérgabonának, kukoricavetés az istállózott állatoknak és konyhakert a háznép ellátására. Csakhogy ez a föld erre szinte alkalmatlan volt. A nagycsalád a Pusztára és a Rét kiosztásával kezdett megbomlani, a kiköltöző kiscsaládok önállósultak, és ahhoz, hogy a kisbirtok teremjen, a gyerektől az öregig kíméletlen munkára volt szükség önmaguk fenntartása érdekében. A Pusztán még az 1960–1980 közötti időszakban sem láttunk elhízott, túlsúlyos embereket, annál több idős, sovány, agyondolgozott betegest.

A Pusztát Vásárhely részéről a gazdák idősebb fiai lakták be, és kezdtek itt új életet. A vásárhelyi külterület szétszaggatása tovább tartott. 1852-ben sor került a Nagy Rét kiosztására is. Ez a terület a Tisza mentén lévő ősi kaszáló és nádlóhely volt, ahol szintén megindult a tanyásodás. Volt olyan gazda, akinek hamarosan három tanyája volt, az első a *nagy tanya* a tuguriális területen, a *kistanyák* közül a második a Pusztán és a harmadik a Rétben, zömében Kopáncson. Természetesen ezeken is megindult az adás-vétel, a birtok gazdáinak cserélődése.

Mindehhez hozzájárult a további, ma úgy mondjuk, természetkárosítás, amely nem számolt azokkal a következményekkel, amelyeket néhány nemzedék múltán egyre súlyosabb teherként érzünk. A Tisza szabályozásával kétségtelenül újabb beszántásra kerülő földterületeket nyertek, úgyszintén a Hód-tó, a többi tó és az erek, mocsarak lecsapolásával, művelésbe fogásával. Évszázadokra eltűntek azok a természeti értékek, amelyek a jószágoknak legelőt, a kaszálók szénát, az embereknek a vizek halat, kagylót és rákot; nádat, gyékényt, fűzveszőt adtak. Kivesztek olyan ősi életformák, mint a csikászat, pákászat vagy a füves asszonyok tevékenysége. Egy sor gyógynövény kiveszett vagy alig található. Nem költött itt tovább a gödény, és megannyi madár csak időszakosan vonul át a Pusztán.

A tanyák jelentős része a sziken, semlyékesen kopaszon árválkodott. Néhány tamariska bokor, akácfák, szűrös bozótból a természet formálta kerítéstől övezve álltak az épületek. A kis tanyák istállóiban egy *strájf*a választotta el a lovat a tehéntől. Az ólban kevés hízót tartottak, szinte csak maguknak. Birka és kecske több volt, baromfi mindig annyi, amennyi inséges időben a piaci eladásból is pótolta a szükséges beszerezni valókat. A tanya és istálló vert falú volt, később vályogot vetettek, abból építkeztek, alap nélkül. Amikor a XIX. század utolsó harmadában megjelentek a város építési rendeletei, azokhoz a jó minőségű földet bíró gazdák alkalmazkodtak, és téglalap alapot készítettek. Különösen a szikes tavak, erek mentén álló tanyák fala maradt gyakran meszeletlen, mert a tapasztásban lévő sziksó letúrta a meszet. Még a módos gazdák háza körül is gyakran föllelhető volt a keletről a Tiszáig terjedő *kerekől*, amelynek kisebb, egy nyári változatát az asszonyok maguk építették, de a több évre készült, vályogból, később téglából a férfiak által rakott ólak és lakóik gondozása is a nők feladata volt. E munkamegosztás az ősi matriarchátusbeli életmódot juttatja eszünkbe. A galambok az eresz alatt két fülüknél fogva fölkötött lyukas lábasokban, barkácsolt szükségfészkekben számolatlanul keltek, és a pusztai legelőkön, szántókon önfenntartó életet folytattak.

58 KISS Lajos, 1964. 74.

Lehetőség sincs arra, hogy egy fejezetben belül ismertessük az itteni állattartást, növénytermesztést, hiszen ezekről, valamint a Pusztán kialakult életmódról Nagy Gyula könyveket írt, magunk több tanulmányt is szenteltünk e kérdéseknek, ugyanakkor itt azokat az eddig nem vagy alig említett életmódbeli tapasztalatokat írjuk le, amelyek kevésbé váltak ismertté.

A vadvizek kártétele már a Pusztta művelésbe vételével, a benépesült területek időszakos elöntésével tovább súlyosbodott. 1861-ben a pusztai és az ide vezető dűlőutak mentén három láb mélységű, fölül hasonló szélességű árkok ásására került sor. Ezt a gazdáknak a maguk földje végén kellett kiásni. 1870 tavaszán az is kiderült, hogy a Pusztta felől betörő vizek mintegy száz gazda birtokán okoztak súlyos károkat. A földből készült épületek napok alatt romba dőltek. 1871-ben a 14 négyzetmérföldes vásárhelyi határból négyet elöntött a víz, és ezen csak a békák éltek meg. Ekkor a város már ellenzékben politizált. Büntetésül sem a megye, sem a képviselőház nem volt hajlandó adókedvezményt tenni.⁵⁹

A Pusztta később sem sokat változott, ez a természeti adottságaiból eredt. Csorcsán Szűcs Imre (1907–1990) kiváló parasztverselőnktől elvették ősi birtokát, és csereingatlant kapott a Pusztán. 1953-ban „Bogárzói ének” címmel verset írt, amelynek alábbi részleteivel világosan leírja, milyen volt itt a föld művelése:

*„...Apad már a tenger, szikkad már a partja,
Kérges már a színe, bár sáros az alja...*

*Tavaly a Bogárzó egy szemet sem adott,
Elvitte az aszály, amit a fagy hagyott.
Búzát pénzért vettem, vetni csak így tudtam,
De már megmenteni a víztől nem tudtam.”⁶⁰*

1869-ben külterületi összeírást hajtottak végre. Erről Herczeg Mihály kimutatást készített, amelyből a Pusztára vonatkozó adatokat közöljük.⁶¹ A népesség száma 4054 fő. A tanyaporta épületei így következnek: szoba 827, konyha 796, istálló 792, akol 540, magtár 27 és 1 góré. Úgy véljük, hogy konyha minden házban volt. Kezdetben az épület egyszobás is lehetett, ahol a főző- és sütőhely, valamint az alvóhely a térben megosztott, ezért már nem egy házban két szoba is épülhetett. A pusztai legelő arányát így írták le: 1853-ban 29 149 kat. h. 1475 □-öl, 1862-ben 27 761 kat. h 560 □-öl. A pusztai legelő csökkenése jelzi, hogy egyre többet feltörnek növénytermesztés végett.⁶² Rohamosan terjed a búza- és kukoricavetés. 1869-ben meg is állapították, hogy a Tanya határrészbe tevődött át a

59 HERCZEG Mihály, 1993. II/1. 171–172.

60 CS. SZŰCS Imre, 1997. 38.

61 HERCZEG Mihály, 1993. II/1. 176.

szarvasmarha tartása. A Pusztán megszűntek a nagy ménesek, legföljebb néhány gazda közösen legeltetett még egyes gyepterületeken.⁶³

A Pusztán a XIX. század végén indult el az iskolázás. Ezt maga a nép hozta létre, ezért az intézményt *zugiskolának* nevezték. A szülők béreltek vagy elkértek egy kistanyát, amelyben télen nem laktak, avagy valamelyik szülő időszakosan átengedett egy kamrát, szobát, amelyet fűteni lehetett. Ebbe ideiglenes bútor került. A falon néha lógott egy országtérkép, tábla, volt körmospálca és tenyércsapó mint büntetés-végrehajtó eszköz. Utóbb már irkát is használtak. A tanító idősebb gazda, iparos, obsitos katona beléjük verte az abcét, betűvetést, olvasást, egyszerűegyet és némi hit-erkölcsi tudnivalót. Attól függően, hogy az iskola melyik helység határához volt közelebb, Vásárhelyről vagy Orosházáról vizsgáztatni meghívtak egy előljárót vagy papot. A tanítás a kisebbeknek szeptembertől, a nagyobbaknak, akiket már befogtak dolgozni, csak mindenszentektől kezdődött, és Szent György napkor be is fejeződött.⁶⁴ Arra ügyeltek, hogy a gyerek ne tudjon többet a szüleinél, mert attól féltek, ha pantallót ölt, lenézi őket. Nem véletlen, hogy több hivatalos levéltári iratban az aláírásuk helyett még ebben az időben is gyakran találtunk rajzolt keresztet.

Ez az igénytelenség nem tartott sokáig. A Pusztán egymás után alakultak meg a tanult tanítókkal, szakmai felügyelet mellett működő egyházi, majd állami iskolák. A tanyai iskolák megszűntetéséig a következő elemi iskolák működtek: Aranyadalmi, Belsőkutasi, Cinkusi, Csajági, Csicsatéri, a Csomorkányit is ide számoljuk, Fecskésparti, Fehértóparti, Hatablaki, Kardoskúton két helyen, Kispusztai, Mágocsoldali, Póсахalmi, Pusztafeketehalmi, Pusztaközponti, Sóstóparti, Szőkealmi, Nagy Tatársánci, Vásárhely-Kutasi, Vereskutasi.

Amikor a nálunk késve jelentkező ipari forradalom hatására a mezőgazdaságban elindult a gépesítés, valamint az intenzív gazdálkodásra való áttérés első időszaka, elindult a talajjavítás, amely különösen itt, a Pusztán nagyon fontos volt. A gazdák belátták, hogy fönmaradásuk és versenyképességük csak úgy lehetséges, ha művelik magukat. Külterületi viszonylatban gyors és nagyszámú olvasókört hoztak létre, amely egyszerre a művelődést, a szórakozást és a tartalmas családi kapcsolatok kialakítását egyaránt eredményezte. A Pusztán 14 kör alakult, elsőnek 1884-ben a Barackosi, utolsónak 1928-ban a Cinkusi.

Vásárhelyi [Zsarkó] Lajos református lelkész beszélt el, hogy a teológia elvégzése után Pusztaközpontba helyezték. Föltűnt neki, hogy az istentiszteletre érkező férfiak nyakában jókora tarisznya, olykor végén, száján istráanggal összekötött zsák volt akasztva, tele valami nehéz dologgal, mert cipekedtek vele. Nem értette, hogy az imaházba mindenki ünneplőbe jött, és ehhez az öltözékhez nem illett a hétköznapi hordozó eszköz. Amikor ez többször, folyamatosan ismétlődött, megkérdezte az

62 Uo. 188.

63 Uo. 198.

64 NAGY Gyula, 1975. 423–428.

idős gazda presbiterét, hogy miért van ez az ellentét. Az imaház mellett volt a Barackosi Olvasókör. A gazda kihívta a tiszteletes urat a Sámsoni útra, és megmutatta, hogy a cipekedő parasztok kivétel nélkül betérnek a körbe. Ott megisznak egy-két pohár bort, majd a náluk lévő könyveket cserélik. Különösen nagy dologidőben nem értek rá, hogy mindannyian templomozzanak, de néhány idős, már pihenőre vágyó öreg a dűlőúton jártában összeszedte a tanyákból a könyveket, és kicserélve vitte vissza. Jókai, Petőfi, Arany, Mikszáth, Gárdonyi mellett kelendő olvasmányok voltak a mezőgazdasági szakkönyvek, a rejtvények és például a Fehér-tóparti Vörös tanyában a sakk-könyvek.

A tanyai, így a pusztai olvasókörök is szellemileg alulról építkezve, saját földjükből darabot fölajánlva maguknak emelték a kört, összeadták a pénzt a berendezésre, és ahol jó tanítót, lelkészt kaptak, ott az iskolai és nemzeti ünnepeken gyermekeiket látták előadni. Ekkor már dicsekedtek velük, hogy milyen jól szavaltak vagy szerepeltek az Ifjúsági Egylet népi színjátékok előadásain. A fiatalok itt ismerkedtek, tartották a bálokat és a lakodalmakat.

A XX. század elejétől a Pusztának egyszeriben lett nótafája, magyarnóta énekes, alakultak zenekarok, kórusok, és ami külön csoda volt, rímfaragó gazdák versbe szedve, hitelesen beszélték el a Pusztta történeteit, mintha naplót vezettek volna, amelyekkel szórakoztatták nagyszámú hallgatóságukat. Az olvasóköri ismeretterjesztő előadásokra szakembereket hívtak meg, és végeztek gazdasági tevékenységet is, főleg közös beszerzéseket.⁶⁵

Elszakadási mozgalmak

A Pusztta kiosztása után megindult tanyásodás következtében az első elszakadás egyénileg következett be, amikor a birtokon épült tanyába költözött fiatal család gyökeret vert. Télen sem mentek haza a városi házba, mert ott idős szüleik laktak, és életüket végleg a tanyához kötötték. Ekkor ötvöződött össze igazán a munkahely és a lakóhely. A gond ott volt, hogy időnként a városba nemcsak a szülők és az elhalt családtagok sírjainak látogatása miatt kellett hazamenni, hanem az ügyes-bajos dolgok intézése végett is.

Vásárhely és Orosháza között csakhamar kiépült az egész évben járható út, mellette a vasúttal, de ennek nem volt megállója. Egy postai küldeményért, adófizetésért, minden fontos intéznievalóért a városba kellett menni, ami a lovas kocsin oda-vissza egy napos út volt. Különösen terhessé vált a termelt áru piacozása. Mindehhez hozzájárult Herczeg Mihály világos okfejtésében a következő: „A gabonatermesztés túlsúlyra jutása, az állattenyésztés belterjesebbé válása együttesen vezetett oda, hogy az állandó kint tartózkodás teret hódított.”⁶⁶ Ez a helyzet különösen érvényesült a pusztai birtokon. Ide kívánczik még Herczeg alábbi adata a tanyák számáról:⁶⁷

Pusztai határnév	1866	1884
-------------------------	-------------	-------------

65 Uo. 381–405.

66 HERCZEG Mihály, 1993. II/2: 579–581.

Nagytatársánc dűlő	17	35
Szőlős	18	23
Aranyadhalom	16	39
Barackos	29	60
Hatablaki kápolna	39	70
Pecércéshát	27	55
Kardoskút	24	42

A Pusztta északi részén, a 13. dűlőben 300 tanya épült. Példaként Sásos Bogárzón így alakult a tanyásodás:⁶⁸

Magános épület		Több épületből álló tanya	
1866	1884	1866	1884
2	7	18	33

„1884-ben a Pusztaszéli úttól keletre már ezer tanyában folyt a termelő munka.”⁶⁹ A Hatablaki kápolna dűlőben négy gazda szeretett volna új települést létrehozni. Kokovay Andor kereskedőnek ez időben már kastélya volt 300 hold földdel, amelyet örült volna busás pénzért parcellázni és a kastélyból községházat kialakíttatni. Az új településnek Fehér-tó vagy Új Vásárhely nevet adott volna. Pusztai Bálint és társai szintén önálló községet kívántak létrehozni és Békés megyéhez csatoltatni. Micsoda erkölcstelenségre utalt őseik keservesen megtartott földjének adóját és egyéb közterheinek javadalmát más megyére testálni! Az bizonyossá vált, hogy a tanácsnak lépnie kell.

1890-től 1894-ig eljutottak oda, hogy a Fehér-tó felső végéhez közel kijelölték Pusztaközpontot. A szomszédok vérszemet kaptak. Ennek hírére egy gyulamezei lakos a belügyminisztertől 15-16 ezer holdat kért elszakítani Orosháza számára, míg a falu atyafiságos egyezsége szólította fel Vásárhelyt. A vitához Békés megye urai is csatlakoztak, még a Szántó Kovács földmunkás zendülést is Vásárhely rovására írva. Közben Pusztaközpont épült és fejlődött. Ekkor Kardoskút határában, a vasúti megálló körül kezdtek házakat építeni. A kutasi csárda mellett 1873-ban vasúti őrházak emeltek. 1891-ben mellette már raktárt és várótermet is alakítottak ki, benne olvasókörrrel. A pusztaiak határozott akarata

67 Uo. 580.

68 Uo. 581.

69 Uo. 583.

volt, hogy itt község épüljön.⁷⁰ Amikor Pusztaközponon és Kutason temetőt is nyitottak, ez már olyan súllyal esett a latba, amelyet visszafordítani nem lehetett. A temető, ahol szülők, családtagok, rokonok pihennek, az idegyökerezést kitephetetlenül megalapozta. Fél évszázad múlva csak a Rákosi–Kádár diktatúra tudta Pusztaközpontot elsorvasztani, de ekkor már nem tartozott Vásárhelyhez. A Pusztta 1900-ban még 33 478 kat. hold területű, járás nagyságú volt.

Művészek a Pusztán

Ez időtájban jelent meg a Pusztán Tornyai János (1869–1936) festőművész, majd azok a művészek, akiket odavitt csodát, egy kis „ősi Magnus Hungáriát” látni. Az érzékeny lelkű művészeket mélyen megfogta a táj, és egymás után születtek festményeik a „nagy sömmirül”, ahogy Tornyai nevezte a Pusztát. A festő találkozott Ady Endre versével:

Lelkek a pányván

*Kipányvázták a lelkeket,
Mert ficánkolt csikói tűzben,
Mert hiába korbácsoltam,
Hiába űztem, hiába űztem.*

*Ha láttok a magyar Mezőn
Véres, tajtékos, pányvás ménét:
Vádjátok el a kötelét,
Mert lélek az, bús magyar lélek.*

A drámai erejű metaforikus költemény annyira megfogta, hogy „Toldi Miklós lova. (Önéletrajz, bús magyar sors)” címmel 1908-ban megrázó festményt alkotott. Sötét, borús tájban egy gebe szabadon ballag a nagy sömmiben. Az olvasónak Erdélyi János leírása jut eszébe a pusztai ménesben látott lovakról. Ezt a tanulmányt a vásárhelyi gazdák nem ismerték, de fölháborodtak a rossz ló láttán, és azzal bosszantották Tornyait, hogy miért nem szólt nekik. Mutattak volna ők jó karban lévő lovat modellként. Nem értették, hogy a kép és a pusztai ló magyar sorsszimbólummá vált. Tornyai remek költő is volt. Egyik megmaradt versében⁷¹ a Pusztát így örökítette meg:

A pusztta meg én

70 Uo. 584–586.

71 Tornyai élete végén átadta Bibó Lajos vásárhelyi írónak naplóját, verseit azzal, hogy gondozza. Közbejött a háború, amikor Bibó Pestről hazamenekült Vásárhelyre, és titkárának, a Tornyairól füzetnyi terjedelmű esszét írt Faragó Sándornak (1892–1980) átadta a festőművész szellemi hagyatékát. A háború elmúltával Bibó kérte az átadott anyagot, de Faragó nem tudott vele elszámolni. Felbecsülhetetlen érték tűnt el örökre!

*Belébámulok a nagy pusztába,
A nagy puszta meg bámul belém...
Lélek se lebben, madár se retten,
Ketten vagyunk: a puszta meg én.*

*Álmos csöndesség – végignyújtózik,
Bágyadt homályba fény beleful –
A véghetetlen teregetőzik
S szent nyugalomban itt ellapul...*

*Elhagyott tanya, – mállott falú,
Távoli ködben, vak szik felett...
Hova lett haj, a régi lakó?
A nagy sömmibe beléveszett.*

*A nagy sömmiben mélységes csöndben
Ketten vagyunk: a puszta meg én;
Én bámulok a nagy pusztába,
A nagy puszta meg bámul belém...*

1915. jan. 13.⁷²

Micsoda érzékeny megérzés, előrelátás ez a vers! Mintha csak a pusztai tanyavilág elpusztításának, a parasztok végvonaglásának látomása és megjövendölése lenne, amelyet Sterbetz István és a jelen fejezet megfogalmazójának leírásában az 1960–1980-as évek közepéig lehetett megfigyelni. Ezekben az évtizedekben Erdős Péter vásárhelyi festőművésszel gyakran jártuk a Pusztát. Miközben paraszt életmódbeli anyagot gyűjtöttünk, a művész a tájat festette. Mi még láttunk és Péter festett pányva nélküli, szabadon legelésző lovakat a Fehér-tó partján, de ott született az a romos parasztkocsi képe is, amely „A tanya” (1979) c. könyvünk borítólapjára került.

Tornyai sohasem vált hűtlenné a Pusztához. Amikor a halála előtti években ismét hazajött és a Kakasszéki Szanatóriumban kezelte magát, járt a Gregus-tanyán és a Pusztán. Őt sokan követték a már elhalt és még élő művészek közül is.

A Puszta fejlesztői és iránymutatói

Elsőnek kell említenünk id. **Gregus Mátét** (1861–1938), a „Homoki apostolt”. Édesapja az 1848–49-es szabadságharc katonája volt. Fia is harcos szellemet örökölt, mert mint *virilista* szüntelen küzdelemben állt a tanáccsal, hogy Kutast létrehozza és fejlessze. A Rossz-járásban, kistanyában született. Őt testvére volt. Itt tanult apjától gazdálkodni. A Dobsa-féle tanyán egy juhszínben három évig tanította egy kőműves. Szorgos munkával mintegy 12–16 kishold földet gyűjtött össze.

72 KISS Lajos, 1957. 284.

1890-ben már a helyi olvasóköriben képzi tovább magát, és kezdeményezésére megalakult a Pusztakutasi Olvasóegylet, amelynek később elnöke lett. Jókora bankhiteleket vett föl és szigorúan takarékoskodott. Előbb 52, utóbb 40 kishold sívó fekete homokot vásárolt Póshalmon. Itt kezdett berendezkedni a belterjes gazdálkodásra. Birtokát olyan mintagazdasággá fejlesztette, hogy Szegedről a mezőgazdasági iskola diákjait hozzá vitték bemutatónkat tartani és nyári gyakorlatokra. Máté fiával nemesített, fajtatiszta baromfit tartottak, gyümölcsöst ültettek, meghonosították az öntözéses legelőgazdálkodást, gépeket vásároltak, jelentős könyvtárt gyűjtöttek, a gazdaságban szüntelenül fejlesztettek. Elindították az itt termelt áru helyben történő földolgozását. Előrelátására jellemző volt, miként malmot, pálinkafőzdét is létesített, hogy a termelvényeiket földolgozva, lisztet, pálinkát, baromfit és a csemetefákat nagyobb jövedelemért tudja eladni, és a többletbevételt a birtokba visszaforgatni. Éppen a malomiparra alapozva szeretett volna még egy tarhonyaüzemet is létesíteni.

A külső munkaerőről sem feledkeztek meg. Alapítványt hoztak létre, hogy a hűség és jól dolgozó szolgálólány, ha férjhez megy vagy a béreslegény megnősül, kiházásitást kapjon. 1935-ben egyik szervezője volt az országos író-paraszt találkozónak a Pusztán, amelyen többek között olyan jeles alkotók vettek részt, mint Illyés Gyula vagy Sinka István, a Fekete Bojtár.

Id. Gregus Máté Németh László egyik szereplője Égető Eszter c. regényében, és róla mintázta az Iskola Kakaskúton c. esszéjének első, a pedagógiai módszert bemutató, élethű elemeket tartalmazó megvalósítóját. Féja Géza a Viharsarokban írt róla, Paku Imre a Látóhatárban. A második világháború után mint népnúzó kulákot emlegették, és Pesten a börtönben agyonkínózták a fiát – 1975-ben, majd 1990-ben elsőnek írtunk róla életrajzot.⁷³

Karasz Péter (1897–1938) a pusztai élet egyik legnagyobb szervezője volt. Ősi birtokos család sarjaként a vásárhelyi Pusztán látta meg a napvilágot szüleinek 70 kisholdnyi birtokán, amelynek minőségére jellemző volt, hogy az egész 240 aranykoronát ért. Négyen voltak testvérek. Iskolaköteles korukban az apa feles művelésbe adta a földet, és hazaköltöztek a városi házukba. Péter innen végezte el a polgári iskolát. 1914-ben a család ismét a Pusztán gazdálkodott. Nekik volt először cséplőgépük, amellyel társulásban a kiscgazdaságoknak bérmunkát végeztek. Péter 1915-ben már Brassóban teljesített katonai szolgálatot. Innen a hadszíntérre vitték, gyalogosként végig harcolta a háborút, miközben megsebesült.

1921-ben, házasságkötése után idős szüleitől átvette a gazdálkodást. A földjének kisebb hányada 6 aranykoronás volt, a többi vadszik és vízállásos gyöp. Próbálkozott gabonával, kukoricával, majd gyümölcsfák ültetésével, de szinte mindent kivett a talajvíz. Ekkor mozgalmat indított a pusztai parasztek érdekében a hatóságokkal szemben a jobb talajművelés lehetősége és a vadvizek féken tartása érdekében. Féja Géza úgy írt róla, mint „fekete bajszú pusztai törzsfőnökről”. Elsők között alkalmazta a *digózást* és a műtrágyázást, miközben állattartásra rendezkedett be. 1928-ban már „szikjavító tanfolyamot” szervezett a pusztai parasztek számára. 1925-ben megalapította a Csajági Olvasókört, amelynek 35-ig elnöke volt.

Miközben gazdálkodott, 1927-től haláláig a Gazdák Biztosító Szövetkezetének üzletszerzőjeként járta a Puszták tanyáit. Tapasztalatszerző kirándulásokat szervezett nekik, mintagazdaságokat tekintettek meg, elnöke lett a Baromfi- és Nyúltenyésztők Egyesületének. Kutason megszervezte a Hangya Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezetet, és ügyvezető elnöke lett. Betanított szamarak hozták a hátukra akasztott kannákban a Puszták legtávolabbi zugából is a tejet a szövetkezeti tejfeldolgozó üzembe. Továbbtenyésztésre nemesített, minőségi tojást terjesztett a tanyák között. A

73 SZENTI Tibor, 1975. 529–535.; SZENTI Tibor, 1990. 1: 40–51.; 2: 29–45.

Simándi Béla (1899–1969) szerkesztette *Tanyai Írások* c. periodika rendszeres szerzőtársa volt. A Pusztán neki volt először kerékpárja és rádiója. 1931-től már a Magyar Rádióban is tartott előadásokat. Ragadványneve is megváltozott, a parasztág szemében ő lett a „puszták alkirálya”.

Kutason Népházat létesített, a városban a Gazdasági Egylet ifjúsági csoportját szervezte meg és később ő lett az elnöke. Id. Gregus Mátéval örök barátságot kötöttek, és egymást segítették a maradi városatyákkal szembeni küzdelemben a pusztai parasztság életének megjobbítása érdekében. 1935-ben országgyűlési képviseléválasztáson indult, és megbuktatta a kormánypárti képviselőjelöltet. Ettől kezdve élclapok gúnyolták. Karikatúráján úgy ábrázolták, hogy egyik felén közönséges parasztruha, a másikon frakk volt. 1938 szeptemberében a tanyáján vakbélgyulladásban szenvedett, és mire orvoshoz került, a kórházban meghalt. Özvegye utód nélkül maradt.

Különös ember volt **Takaros Maczelka Mihály** (1868–1940). Ő nemcsak az eszével, hanem saját és családja fizikai képességeivel, mániákus rendszeretével küzdött a rossz pusztai föld termőre fogásáért, hogy megjelenjen és gyarapodjanak. Külső munkaerőt nem alkalmazott, nem is igyekeztek hozzá szegődni. A módszerei elképesztőek voltak, talán a körülményei kényszerítették erre.

„Ükapja a Felvidékről érkezett Vásárhelyre. Dédapja Maczelka Ferenc (1808–1866), nagyanyja Molnár Anna (1810–1849) volt, akiknek legidősebb fia, Maczelka Ferenc (1830–1873) és Bartók Julianna voltak a szülei. 1868-ban született, Ő volt a család legkisebb gyermeke. Korán önmaguk fenntartására árvaságra jutott. A vásárhelyi Pusztán, a Pusztaszéli út mentén gazdálkodott, örökölt kisbirtokán, amelyet vásárlással, bérlettel 23 holdasra növelt.⁷⁴ Itt, önmaga és családja munkaerejének végletes kizsákmányolásával, a mániákusságig pontos, takarékos gazdálkodással, országos híru mintagazdaságot teremtett. Munkamódszereiről legendákat beszéltek. Saját bevallása szerint napi két órát aludt. 1913-ban aranyoklevéllel, 1931-ben állami elismerő oklevéllel tüntették ki, Mauthner, a híres vetőmag-kereskedő tőle vásárolta a kukorica-vetőmagot. Birtokának csodájára jártak, de példáját – bár rokonai közül néhányan megpróbálták – nem bírták követni. Környezetétől a »Takaros« ragadványnevet kapta, Móricz Zsigmond is ilyen címen örökítette meg alakját riportjában, amely a Pesti Napló 1933. augusztus 13-i számában jelent meg. Ambrus Annát 1892-ben vette feleségül, akivel egész életét leélte. Két fia és három lánya született. Leszármazottai a mai napig majdnem ugyanazon a földön gazdálkodnak, és Nagymágocson laknak.»⁷⁵

Nagy Gyula így jellemezte: „A fiai, lányai belegörbültek az állandó megfeszített munkába... Gyerekeinek drága ruhát vett, de nem állt rajtuk a ruha, mert a sok munkában elformálódott a testük. János fia háborúban járt és fogoly volt. Ott kipihente magát... A takaros Maczelka-féle mintakisbirtokot a környékeliek is nézegették, bámulták, de nemigen utánozták, mert azt mondták róla: »kibírhatatlan!«»⁷⁶

74 Nagy Gyula az *Élet a Vásárhelyi-pusztán* c. könyvének 544. oldalán azt írta, hogy 20 kishold saját földje volt és 24-et bérelt, tehát összesen 44 holdon gazdálkodott.

75 Az idézett szöveget dr. Elek András, a Maczelka családja kutatója bocsátotta rendelkezésünkre. Segítségét köszönjük.

76 NAGY Gyula, 1975. 541–545.

Fontos volna még írni Győri Dani Sándorról, a földszerzőről, Rózsa Imre dalköltőről⁷⁷ és még sok értékes vagy különös emberről. Őket mint a természet gyermekeit a Puszta nevelte ki, és minden más táj paraszti életétől eltérő, egyéni világban élték le életüket. Róluk és az itt nem említettekről külön könyvet lehetne írni.

Sorsfordító idők

A két orosházi barát: Nagy Gyula múzeumigazgató és Darvas József író – Kádár János kulturális minisztere – együtt végezte a tanítóképzőt Kiskunfélegyházán. Nagy Gyula még nyugdíjasként is gondozta Darvas orosházi emlékházát. Elmesélte, hogy egy közös beszélgetésük során Darvas úgy nyilatkozott neki, hogy „a magyarságot csak a honfoglalás és az államalapítás, meg a kereszténység erőszakolt fölvétele során érte olyan gyökeres változás, mint amilyen a szocializmusban bekövetkezett”.

A parasztság, különösen itt a vásárhelyi Pusztán, keményen megdolgozott minden szem búzáért, valamennyi jószág megtartásáért. Hozzászokott, hogy mindent magának szükséges megtermelni, és rossz döntéseiért a természet azonnal bünteti, ezért előrelátóan, takarékosan kellett gazdálkodnia. Megszokta, hogy a gazdaságában ő az úr. A szocializmusban nagyot fordult vele a világ. Az egyéni gazdálkodásról át kellett térnie a közös termelési módra, amikor az eszét nem használhatta, csak a munkaerejét, és megtanulhatta, hogy mások gondolkodnak helyette. Ráadásul mindezt kényszer hatására kellett cselekednie. A Pusztában hozzászokott a szabadsághoz, amelyet legföljebb magának korlátozott, a térszben mindent parancsra teljesített, még akkor is, ha élet- és munkatapasztalatával előre látta, hogy a feladat elvégzése fölösleges vagy kimondottan káros.

Az új életformához szükséges volt a parasztság teljes vagyona: földje, állatai, szerszámai, lakóhelye és munkaereje. Nincs a világon olyan nép, amely dalolva válik meg mindattól, amit ősi jusson örökölt és saját kemény munkájával gyarapított az életben maradásának biztosítására, márpedig május elsején, a fölvonuláson idegen zászlót lengetve, elnyomó vezérek óriási képeit magasba tartva kellett a dísztribün előtt elmasírozva vagy kocsin ülve túlharsognia a fülsüketítő mozgalmi dalok cinikus strófáit. A pusztaiaknak nagyon nem tetszett ez a világ, és kezdtek ellenállni.

Köztudott, hogy a Viharsarokban, különösen Vásárhelyen, ahol 1949-ig közel hétezer tanyaszámot osztottak ki, minden felülről jövő rendeletet a helybeli diktátorok tovább élesítettek, hogy a metszés minél jobban fájjon. A határban különösen a Vásárhely-kutasi rendőrőrs tűnt ki a brutális bánásmódban, ahol a pusztai gazdák jelentős része megfordult, és az alapos ütlegetés vagy lelki terror után összeroppanva mindenéről lemondott, avagy közülük nem egy gyöngébb idegzetű ember öngyilkosságba menekült. Nem volt irgalom. Rákosi Mátyás kedvenc mondását többször hangsúlyozta: „Ha egyik nap megkopasztják a parasztot, másnapra kitollasodik.”⁷⁸

77 Uo. 547–552., 553–559.

1945-től kezdve már rohamosan érezni lehetett a rendszerváltoztatással járó súlyos terheket és megkorlátozásokat. Itt már hamarabb kezdtek „kulákozni”, mint az ország más vidékein. Amikor 1948-ban Rákosi meghirdette a fordulat évét, elindult a mértéktelen beszolgáltatás, adóztatás, rekvirálás, vagyonelkobzás, valamint vagyonvétségért és a szocializmus elleni izgatásért emberek ezreinek meghurcolása. Az idősebbek még türelmesebbek voltak, de a fiatal gazdák jövőjük és életük tönkretételét látták a diktatúra rohamos kialakulásában és térhódításában.

1949-ben megjelent a Pusztán Blahó János (1923–1951), aki felvidéki születésű volt, de nem kívánt Csehszlovákia állampolgára lenni. Orosházán települt meg, ahol gyümölcs- és baromfi kis- és nagykereskedéssel kívánt foglalkozni, de a vállalkozás reménytelenségét érezve a pusztai fiatalok között elkezdte szervezni a fehérgárdista mozgalmat, amelynek a Rákosi-rezsim fegyveres megdöntése volt a célja. Az ellenállásban résztvevők száma gyorsan terjedt, és Nagymágocstól a Fehér-tóig egyre több tanyában tartottak titkos szervező gyűléseket. Póshalmon lakott ifjú Kovács István (1927–1951), aki Blahó szervező társává vált, és a Pusztta jelentős gazdái életkoruktól függetlenül már csatlakoztak a mozgalomhoz. A szervezet kezdetben úgy működött, hogy négy-négy ember ismerte egymást, ez volt egy sejt, majd ők további négy embert igyekeztek beszervezni.

A teljesség fölsorolása nélkül csupán néhány jelentős nevet emelünk ki közülük: Rostás János, Mérai Kálmán, Murgács Kálmán, Szőke Pál, Juhász Imre, Dajkó István, Csáki Kálmán, Gallyas János, Fejes István, Rostás Ferenc, Rostás Flórián, Juhász Nagy István és Mihály, Koncz Imre és József, Nagy Ferenc. A mozgalom futótűzként terjedt tovább Szenttornyára, Sámsonra, Gádorosra, Békés és Csongrád megye más területeire, a Vásárhely Tanya határrészében élőkre, egészen Szeged határáig. Néhányan már fegyvert is szereztek. Próbariadókat, éjszakai gyakorlatokat tartottak, és abban a naiv reményben készültek a fölkelésre – amely cserbenhagyás 1956 októberében és novemberében megisméltődött –, hogy majd a nyugati nagyhatalmak segítségül jönnek. Ezt a hazug propagandát folyamatosan hallgatták az Amerika Hangja, a londoni és a Szabad Európa Rádió műsorain keresztül.

Közben az ÁVH besúgókat: „téglákat” épített közéjük, és részletesen megismerte mind a szervezkedést, mind a benne résztvevőket. 1950 kora ősztől megindult a földalatti mozgalom fölszámolása. Az első alkalommal 61 embert fogtak el. Rostás Jánost például szeptember 21-én tartóztatták le. Tipikus volt, hogy az ÁVH fegyvert dugott el a tanyában, amelyet egy nap múlva házkutatás alkalmával látványosan megtaláltak. A vezetőket előbb a vásárhelyi, majd a Csongrád Megyei ÁVH börtönébe, a szegedi Tisza Szálloda alagsorában kialakított cellákba vitték, ahol elképesztően sadista fizikai és lelki kínzásoknak tették ki őket. A legtöbb ember életre szóló, súlyos károsodást, egészségromlást szenvedett. Sokáig ítélet sem volt ügyükben. A ma is élő Rostás Jánost például 1951. január 11-én a szegedi megyei bíróság ítélte életfogytig tartó börtönre, teljes vagyonelkobzásra és 10 évig tartó közügyektől való eltiltásra.

Az első áldozat Juhász Nagy István volt. 1950. szeptember 24-én fogták el és vitték Szegedre. Családja 1951-ben kapott értesítést: „Juhász Nagy István meghalt 1951. január 3-án, temetése megtörtént.” Mivel elítélve nem volt, a Belvárosi temetőben hantolták el, és halálát önakasztásnak állították be.⁷⁹ Blahó Jánost és Kovács Istvánt 1951. március 30-án a szegedi Csillag Börtön udvarán fölakasztották. Külön büntetésük az volt, hogy testüket nem adták át a családnak emberhez méltó

78 ÖZE Sándor, 2005. 17.

79 Uo. 74–75.

módon eltemetni, hanem az Anatómiai Intézetbe szállították, ahol az orvostanhallgatók szétboncolták őket, így semmisültek meg.⁸⁰

Juhász Imre elbeszélte, hogy az életben hagyott foglyokra elviselhetetlen börtönévek, kényszermunkatábor, tébécéfertőzés és megnyomorodás várt. Őt csak 1953 augusztusában ítélték el. Huszonketten Kistarcsára kerültek. Négyszázötven rab ásta az Inotai Erőmű alapjait, köztük munkaszolgálatos kulákfiúk dolgoztak katonaként. Az volt a cél, hogy minél több ingyen munkást kapjanak erre, az akkor még kézzel végzett, hihetetlenül nehéz fizikai munkára. A fehérgárdisták közül többen kerültek Márianosztrára és különböző szénbányákba is. Aki szabadult, állandó megfigyelés alatt állt, a rendőrségen évekig jelentkeznie kellett. Kitelepítették őket, vagy nem térhettek haza, állást nem kaptak.

Különös, de az életmóddal, az itteni emberek szokásával és a táj adottságával függött össze, hogy betyárromantika nélkül ugyan, de állandó keresésük ellenére is évekig tudott bujdosni az ÁVH elől az 1950-es évek Pusztájában Csáki Kálmán, Dajkó János, Dimák Antal és Lantos János.⁸¹

Közben a Pusztán és környékén újabb és újabb ellenállási mozgalom éledt. Egyiknek Sámson volt a fészke. A módszer ugyanaz volt, mint korábban: megvárták, míg a szerveződés megerősödik, azután lecsaptak rájuk. Nagy Imre bukása után, 1955-ben fogták el az újabb megfigyeltet. Az 1956-os események során a Pusztá már csöndes volt, lázadó magatartásáért egyedül Lázár Lajost internálták. Az sem járt jobban, aki nem vett részt a földalatti mozgalmakban.

A XX. század közepére itt több jelentős középirtok alakult ki. Ezek gazdáinak zöme tevéleges fizikai munkát nem végzett, hanem külső munkaerővel dolgoztatott. A szocialista rezsim nem vette figyelembe, hogy sok munkásnak éppen ők adtak kenyeret, hogy családjukat eltarthassák. Közéjük tartozott – a teljesség igénye nélkül – például dr. Kokovai Gyula 600 holdjával, Csávássy Hódi Sándor 500, Elek Mihály és Áron 200-200, Maczelka Gábor 120 és Kókai Varga János 120 holdjával. Rostás Józsefnek négy cséplőgarnitúrája volt, erre alapozták a szerveződő Gépállomást, és a birtokán alakult meg az Új Élet TSzCs. Kanda Béla gazdának hengermalma volt.⁸² Id. Gregus Máté birtoka gyermekei

80 Édesanyám és Teréz húga akkor a Szent István utcában, Elek András gazda házában lakott a családdal, és éjszaka illegális varrással igyekeztek a hatagú családot fenntartani. Hozzájuk járt ruhái átalakítását kérve Kovács István édesanyja, aki titokban jött, és annyit elbeszél: számukra a legszörnyűbb az volt, hogy fiuktól el sem búcsúzhattak és nincs sírja, ahol gyászolhatnak.

81 ŐZE Sándor, 2005. 391.

82 Uo. 16.

között szétaprózódott ugyan, de Máté fia vitte tovább a fő tanyát, amely szintén kellett a szövetkezetnek. Őt az ÁVH Pestre hurcolta. Ott úgy megverték, hogy belehalt belső sérüléseibe és az orvosi ellátatlanságba. Kegy volt, hogy holttestét kiadták, és Székkutas temetőjében hantolhatták el. Az apai birtok mind szövetkezeti kézbe került, a tulajdonos Gregus fiakat kivétel nélkül elzavarták, még a mezőgazdaságban sem tudtak elhelyezkedni.

Kuláküldözés, szövetkezetbe terelés

Nekünk, vásárhelyieknek „két Trianonunk” volt. Megszenvetük az 1920-as békediktátumot is, amikor külön vonatokkal érkeztek Erdélyből és a Partiumból a magyar menekültek, akiket a város nehezen tudott lakással, munkahellyel ellátni; majd 1950-ben az országos területrendezés következett. Közben a Pusztát kezdték Vásárhelytől elcsatolni. 1947. január 1-től Orosháza a hozzá közelebbi részből 2506 kat. holdat kapott. 1950. január 1-től szinte az egész Pusztát elcsatolták, csak egy Csomorkányhoz közeli töredék maradt meg belőle. Létrejött Kardoskút és Székkutas község, utóbbi országosan arra volt kijelölve, hogy szocialista mezőgazdasági mintafaluvá fejlesszék. Ebből szinte semmi sem lett. Szintén elcsatolták Mártélyt a Tiszánál, a Pusztával együtt összesen 49 ezer kat. holdat.⁸³ Volt olyan család, amelyik 1850 és 1950 között – száz évre átlagban három nemzedéket számítva –, ahogy osztódott, egymás közelében külön tanyát épített. Az új közigazgatási határt úgy húzták meg közójük, hogy ügyes-bajos dolgaik intézéséért egyiknek Vásárhelyre, másiknak Oroszházára, a kutasiaknak pedig Szentesre kellett eljárni.

Amint 1948-ban megindult a módszeres kuláküldözés, a szövetkezetek folyamatos megalakításával egyre nagyobb volt a pusztai parasztság áldozata. A Pusztá legnagyobb határát kétségtelenül Székkutas kapta. Példaként érdemes áttekintenünk az itt létesült, összeolvadt, szétvált, megszűnt, szüntelen átalakuló mezőgazdasági szövetkezeti hálózatot. Simonffy Ferenc ügyvéd Székkutasról írt kötetének adatait felhasználva Őzéék így foglalták össze: „1948. Petőfi, 4500 kat. hold, 1949. Bacsó Béla 1300 kat. hold. 1949. Vörös Csillag 1200 kat. hold. Ezek 1955-ben Új Élet néven 2500 kat. holdon egyesültek. 1952. Dózsa, 1800 kat. hold, 1954. Aranykalász 1200 kat. hold, 1954 Újbarázda 700. kat. hold. 1959-ben az Aranykalászt átvette az Új Élet, az Új Barázdat a Petőfi. 1948-ban Schönherz MTSZ alakult Tompaháton és Mágocsoldalon. 1959-ben itt is elkezdődött a megalomániás birtoknagyítás. A Dózsa, Új Élet és a Schönherz téesz egyesült. 1969-ben a Petőfi és az Új élet, a két legnagyobb szövetkezet is összeolvadt. Később még csatlakozott az eredeti nevét továbbvivő Új Életbe a Béke és a Kossuth MTSZ”⁸⁴ is. A fő cél az volt, hogy „egy falu, egy szövetkezet legyen”.

Kotymán László segítségével megkaptuk az adatbázis egy részét, amely számba veszi a közelmúlt és a jelen körülményeit. Érdemes összehasonlítást tenni.

A rendszerváltásig a következő gazdaságok működtek a nagy Pusztán:

83 Hódmezővásárhely történeti kronológiája, 160., 165.

84 ŐZE Sándor, 2005. 41.

Hódmezővásárhely

Vöröscsillag, majd Hódcsillag Tsz. Jelenleg Hódagro Mezőgazdasági Zrt. (1999-ben alakult)

Május 1. MgTSz. (Mint ős TSzCs, jelenleg is megvan.)

Székkutas

Székkutasi Új Élet MgTSz. (Mint ős TSzCs jelenleg is működik)

Hódmezővásárhelyi Állami Tangazdaság (Jelenleg Hód Mezőgazda Zrt.)

Nagymágocs

Egyetértés MgTSz. (Már nem létezik.)

Orosháza

Béke MgTSz. (Eredeti formájából átalakult Agrár Szövetkezetté.)

Új Élet MgTSz. (Teljesen fölszámolódott, darabjaira esett)

Kardoskút

Rákóczi MgTSz. (Jelenleg Kardoskúti Zrt.)

Békéssámson

Előre MgTSz. (Jelenleg Faluszövetkezet.)

El lehet képzelni, hány parasztagdát kellett ahhoz teljesen tönkretenni, minden vagyonából kiforgatni, börtönbe zárni, kivégezni, hogy ennyi szövetkezetnek megfelelő központja, az üzemegységeknek részközpontjai legyenek. A kulákküldözés a parasztélet minden részletére kiterjedt. Néhány példát említünk. Nagy György István akkor székkutasi lakos elbeszélte, hogy Juhász István Póshalmon, a rendőrségi „bánásmód” után fölakasztotta magát. „Amikor a fia visszagyütt a börtönből úgy röttögött, hogy az is a kötelet választotta [...] Kiss Szabó Pált és szomszédját a kutasi őrsön szömközt állították, és a két 70 év fölötti öregnek egymást köllött köpködni. Mindketten belezavarodtak.”⁸⁵

Székely Szűcs Ernőné Lakatos Viktória családjának 22 kat. hold földje volt a Pusztán. Apját kilakoltatták, csereföldet 15 km-re kapott az új kis tanyától, amelybe a szerszámok be sem fértek, ezeket a megalakult állami gazdaság kapta meg ingyen. 1953-ban elvitték a család összes ékszerét. Viktória 1950-ben férjhez ment, de titkolták, ezért egyedül gazdálkodott a csajági határban, 40 kisholdon, de ebben akadt olyan rossz talaj is, ami adómentes volt. A férje Vásárhelyen lakott, onnan gazdálkodott, mivel Gajdospusztán neki is volt 40 kishold földje, és e két terület együtt már üldözendő volt. „A férjem lopva járt ki néha hozzám, vagy én haza...” – vallotta. „A beszolgáltatás elmulasztása miatt állandóan kaptuk a pénzbüntetést. Emelték az adót. Ha befizettem is, másnap újra adóhátralékot hoztak ki. A termény-beszolgáltatást is növelték.”

Viktória már 1949-ben kulákklistára került, majd férje is követte. „Naponta gyütt a végrehajtó. Még a pölyhös kacsát is elvitte a kotló alul.” 1951-ben a későn végzett tarlóhántás miatt 6, a sertésbeadás késésért 2 hónapi börtönre ítélték, és Szentesre kellett bevonulnia. Egy hónap után már annyian voltak a börtönben, hogy egy részüket, így Viktóriát is átvitték a Szegedi Csillagbörtönbe. Spenót és korpaleves volt a menü. Vérhas-járvány ütött ki a női elítéltek között. A börtönben közben folyamatosan értesítették, hogy mivel az elhagyott földjét nem művelte, ezért újabb és újabb börtönbüntetéseket kapott.

1952 nyarán már mindenki a börtönben ült, akinek még magánkézben lévő földje volt. Annyian voltak, hogy képtelenség volt őket bennt tartani, ezért amnesztiát kaptak. „Így szabadultam mög én is,

mert másként még két évet lë köllött vóna tótenöm.”⁸⁶ Közben mind az urától, mind az asszonytól mindent elhordtak. A férjének maradt 8 hold földje, azzal pártoló tagként beléphetett a szövetkezetbe, de őt nem vették be, munkát sem kapott. 1962-ben a vásárhelyi Gépjavitó Vállalatnál alkalmazták segédmunkásként. Felesége öreg szüleit ápolta.

Cs. Szűcs Imre is alaposan kipróbálta a börtönt 1952–53-ban. Erről „Bűnösök éneke” címmel hosszú, gúnyos verset írt. Részlet belőle:

*„Akik a bűn örvényébe alámerültünk,
Együtt vagyunk a börtönben. Ide kerültünk.
Vasöklével lesújtott ránk a dolgozó nép,
Gaztetteinkre így felelt: ez most már elég!*

*Elmélkedhetünk itt már most bűneink felől,
Mennyi mindent elvonunk a dolgozók elől.
Mennyi tojás, tej, baromfi a lelkünkön szárad?
S mivel vagyunk adósok a nép államának? ...”⁸⁷*

A Pusztán 1952-ben a lesöpött padlások, kitakarított szérűskertek és a rekvirálások miatt a jószágoknak sem szemes, sem szálás takarmánya nem maradt. A parasztok nem vághatták le, pedig ők is éheztek, ezért az állataikat szabadon engedték, hogy az istállóban, ólban éhen ne vesszenek. Vörös Pál fehér-tóparti gazda verset írt „Az állatok beszélgetése a Pusztán” címmel, amelyben emberi nyelven megszólal a ló, tehén, disznó, kutya és mesélnek sorsukról. Rövid részlet:

*„Tisztelt barátom, nyerített fel a ló,
Úgy látom, nincs itt harapnivaló.
Szalmával traktálnak s penészes pelyvával,
Az oldalamat verik sűrűn vasvillával.
Mert a tél utolján előfordult sokszor,
Egész nap csattogott hátunkon az ostor.
Társammal be voltam fogva az ekébe,
Ő már el is pusztult végkimerülésben.
Akkor így szólt gazdám, eredj, lovam szélnek,
Én meg majd valami traktor után nézek...”⁸⁸*

86 Uo. 129–136.

87 CS. SZŰCS IMRE, 1997. 35.

88 SZENTI Tibor, 2008. 124.

Kegyetlenségben és reménytelenségben a Pusztán az 1952-es év volt a legszörnyűbb. Az 1960–70-es években rendszeres pusztai gyűjtőútjaink során találkoztunk egy különös tanyával. Olyan szépen rendben volt, mintha laknának benne. Ahogy múltak az évek, az épületek állaga alig változott, a tetőn egy-két cserép lejjebb csúszott, a falról a mész pergett, de lakható volt. Többször kopogtattunk, és szerettünk volna bemenni, a gazdával beszélgetni, de az ajtaján mindig lakat lógott. Amikor legutoljára jártunk ott, a már kihalófélben lévő tájban, a dülőúton egy kocsi haladt és a hajtójától érdeklődtünk a tanya gazdája felől.

A pusztai ember alig akart velünk szóba állni. Félt, amikor látta, hogy onnan jövünk, és annyit mondott, hogy az egy „szellemtanya” (mások szerint „kísértettanya”), oda nem tanácsos járni. Később még egy hasonlóval találkoztunk. A pusztai emberek babonás félelemmel kerülték az ilyen tanyákat, mert úgy vélték, hogy bennük az egykori gazdájuknak a szelleme lakik. Közben évtizedek teltek, és kérdésünkre 2008 augusztusában kaptunk megrendítő választ az egykori tanyagazda unokájától. A szellemtanya Füvesi János (1902–1952) kutasi gazdáé volt. Akár Takaros Maczelka, ő is nagy gondot fordított a tanyára. 1950. január 23-án belépett a Petőfi TSzCs-be, hogy a tanyájában maradhasson. Arra viszont szemet vetett a szövetkezet egyik vezetője, és ki akarta túrni. Elindult a besározása, hogy a téeszbe befurakodott kulák, aki bomlasztani akar.

Füvesi gyöngye testalkatú ember volt, aki nehéz fizikai munkát nem tudott végezni, ezért a lóistállóban volt éjjeli őr. Egy éjjel, amikor Füvesi kiment az istállóból dolgát végezni, vetélytársa beosont, és a lovak alatt több helyen fölgyújtotta a friss almot. Amikor már az egész épület égett, lármát csapott, jöttek a központban lakók a tüzet oltani és azonnal megjelent a rendőrség is. Füvesi hiába rimázkodott, hogy ne bántsák, ő nem tett ilyet, parasztember sohasem volna rá képes, elvitték Szentesre.

1952. december 10-én a Kommunista Párt Csongrád megyei napilapjának, a Viharsaroknak a 2. oldalán nagy betűkkel „Mikula János, a Petőfi tsz. tagja” a következő címmel beszámoló írt: „A kulák ügynöke felgyújtotta a tsz istállóját – nyolc ló elpusztult.” Részlet a cikkből: „A Petőfi termelőség szövetkezet egy kulák befolyása alatt álló tagja, Füvesi János felgyújtotta a központi lóistállót. Nem annyira a tüztől, mint inkább a füstmérgezésből bennepusztult nyolc darab gyönyörű lovunk; köztük hat olyan, amelyik a közeli hónapokban ellett volna. Kárunk 28 ezer forint [...] Füvesi János az elpusztult lovak gondozója volt [...], de két hét múlva köpönyeget fordított. Kijelentette: neki terhes ez a feladat [...] A vezetőség ekkor úgy döntött, hogy Füvesi János helyett mást állít be és Füvesi át kell, hogy adja lakását az új lógondozónak [...] Füvesi János azonban hallani sem akart arról, hogy kiköltözzék a lakásból. Kijelentette: ő onnan élve nem megy el [...] Amikor látta, hogy nincs mentség és az új lógondozó már rakja a folyósóra a bútorait, kihasználta az utolsó éjszakát. Bevallása szerint éjfél után fél kettőkor felkelt, bement az istállóba, azt két helyen felgyújtotta és ismét nyugodtan lefeküdt. Nem zavarta a lovak vad dübörgése, halálhörgése és könyörgő nyerítésük. A tüzet az új lógondozó fedezte fel, aki a harmadik tanyából ment át valamivel négy óra után a lovak ellátásáért...”

A Viharsarok 1952. december 13-i számának harmadik, teljes oldalát betöltő részletei:

„A statáriális bíróság halállal sújtotta a Petőfi termelőség szövetkezetben gyűjtogató kulákot” „Az a dolgozó paraszt, aki Sztálin elvtárs születésnapjára megfogadta, hogy beadási kötelezettségét minden terményből száz százalékgig teljesíti, az a jövőbe lát [...] a felszabadulás szele véglegesen elsöpörte azt a gyalázatos kizsákmányoló rendszert, amelyben a kulákok voltak a hangadók, akiknek »tanácsára« tízezerrel verték bilincsbe a napszámosokat, szegény- és középparasztokat [...] A termelőség szövetkezetben ott volt és bomlasztott Füvesi János kulák, aki attól a pillanattól kezdve, hogy

belépett a termelőcsoportba, előre megfontolt, aljas szándékkal napról-napra, lépésről-lépésre tudatosan készítette elő a legkülönbözőbb rombolásokat [...] Ezért, amikor csak meglátták bárhol, úgy beszéltek róla:

– Itt jön már a fényescsizmás János-gazda [...]

[...] feleségül vette Fejes József 110 holdas kulák nevelt lányát és ettől kezdve, mint »újdonsült vőre«, rábízta a kulák a birtokán robotoló cselédek felügyeletét [...]

Kokovai István, amikor odaszállította bútorát a központi tanyába, felszólította Füvesit, hogy a határozat értelmében költözzön máshová, a kulák határozottan azt válaszolta:

– Én a tanyát élve el nem hagyom.

A dolgozók felháborodása

Amikor a Petőfi tsz tagjai megtudták, hogy Füvesi János kulák követte el az aljas büntettet, felháborodásukban tömegesen mentek a központi tanyába, hogy a helyszínen agyonverjék.

ÍTÉLET

Füvesi János gyújtogató kulák ügyét pénteken tárgyalta a megyei bíróság rögtönítélő tanácsa és a tárgyalásra meghívott tsz-tagok, egyénileg dolgozó parasztok és munkások hatalmas lelkesedésétől kísérve jögerősen halálos ítéletet hozott [...]

Nincs helye kíméletnek és könyörületnek az osztályellenség iránt, akik a pusztulást, nyomort és éhséget szívesebben látnák hazánkban, mint a békés alkotómunkát és dolgozó népünk biztos boldogulását.

Dolgozó parasztságunk, termelőszövetkezeteink tagjai soha egy pillanatra se tévesszék szem elől népünk szeretett vezérének, Rákosi elvtársnak figyelmeztetését, aki az osztályellenségre vonatkozóan azt mondta:

»Ezek az elemek abban a pillanatban, amikor velük szemben lanyhul az éberség, azonnal működésbe lépnek és nem egyszer jelentékeny károkat okoznak a népi demokráciának. Ezért fokozni kell az éberséget és lankadatlanul folytatni kell a tőkés rendszer minden maradványával szemben a harcot.« [...]

A Szabad Népből Bilka Pál méregbe mártott tollával írt hasonló tartalmú, de újat nem tartalmazó cikket: „Halálraítélték a gyújtogató székkutasi kulákot” címmel. A koncepciós pörnek nyilvánvaló szándéka a megrettentés volt. A tárgyalás után az ítéletre alig negyedórát kellett várni, majd tizenegy órakor fölolvasták a következőt: „Füvesi János kötél általi halára ítéltetik. A vádlott kegyelemre nem méltó, az ítélet azonnal végrehajtandó!”

A vádat egyedül Kokovai képviselte, aki a büntettet nem tudta bizonyítani, de ezt nem is kérték tőle. A gyanúsítottira a halálos ítéletet már mint bűnösre mondták ki. Szentesen sem bitófa, sem hóhér nem volt. Szegedről kellett hozni. Útközben a kocsiról a bitófa lerázódott és nyoma veszett. Később vették észre, ezért a kocsinak újra vissza kellett mennie a Csillag börtönbe. A szentesi bíróság szűk udvarán annyi kíváncsi leste az akasztást, hogy alig fértek. Délután háromkor állt a bitófa, a kivégzés megtörtént. A párttitkár kérte, hogy a testet elrettentésképpen hagyják estig lógni, „hadd lássák!”, hogy a „munkásokól, vasökök, odaüt, ahova köll!”, de az orvos nem engedte. A holtat nem adták ki, hogy a család eltemethesse. Budapestre küldték a Bonctani Intézetbe. Ismerős a kép, a kivégzett fehérgárdisták is hasonló sorsra jutottak. Füvesi családját elüldözték. Soha többet nem mentek ki a Pusztára, hogy megnézzék, mi lett a tanyájukkal. Ma már kideríthetetlen, hogy a Füvesi Jánost bitófára juttató meddig lakta, de nem sok öröme telhetett benne, mert a pusztai közösség az egész telket messzire elkerülte, valóban szellem- vagy kísértettanya vált belőle.

A szövetkezeti múlt. A pusztai parasztság kipusztulása

Azok a gazdák, akik mindenüket elvesztve az 1960-as, második tagtoborzás után bekerültek a szövetkezetbe, ott csak részfeladatot láttak el, főleg nehéz fizikai munkákat végeztek. Sohasem ismerték el őket teljes jogú állampolgároknak. Éhbérért, testileg, lelkileg megnyomorodva tengődtek, sokan magukra maradtak és várták a halálukat. A család falura, városra költözött, föl hagyott a földműveléssel.

Amikor a gazdaságokban megjelent a külföldről behozott holstein-fríz bőtejelő marha, a Pusztán megváltozott a legelőgazdálkodás. Amíg a szürkemarhák szabadon legeltek, ezeket a teheneket villanypásztorral elkerített, hatalmas zárt területeken legeltették. Amikor a gyepet teljesen kihasználták, tovább vitték a villanypásztorral, és a marhák újabb nagy területeket éltek ki. Azzal nem törődtek, hogy a bekerített területekbe gyakran tanya is került.

Gondoljunk bele, hogy a második világháború után évek múlva sokan tértek haza hadifogságból, ahol szögesdrót-kerítés mögött tengették szomorú életüket. Bennük az újabb bekerítettség ezt az érzetet keltette, és tömegestől kezdtek árulni a tanyákat, de senkinek sem kellett. Ráadásul ez az időszak egybeesett Kardoskúton a szénhidrogénmező létesítésével. A földből kivett nyersolaj és gáz helyébe a talajvíz egyre mélyebbre süllyedt. Az ásott kutak kiszáradtak, ember és jószág víz nélkül maradt. Mindehhez hozzájárult a repülőgépes vegyszerezés. Kezdetben nem kerültek a tanyákat, hanem végigpermetezték. Méreg került a kútba, tóba, állatok pusztultak el, és az érzékeny akácfák, gyümölcsfák kiszáradtak. Az emberek tanyáikat eladatlan hátrahagyva, pusztulásra ítélve elmenekültek. Csak azok maradtak, akik a pusztai szabadélethez nem tudták az urbánussal fölcserélni, akik érzelmi vagy gazdasági okokból halálukig ragaszkodtak a földhöz, amelyet megműveltek, amelyből éltek, és ahol elődeikkel együtt születtek. Ők még mindig bíztak egy szebb jövőben, hogy ez az esztelen világ nem maradhat így. Végül az a réteg maradt, akinek nem volt hová mennie. A család csakhamar elszivárgott a tanyából, a házastárs meghalt.

Szólni kell még egy másik pusztai rétegről is, a családot nem alapító magányos férfiakról és nőkről, akik vénlányként vagy agglegényként tengették életüket. Itt mindig volt egy végtelenség érzet, hiszen a tanyák nem olyan sűrűn települtek, mint a Tanya határrészben. Bár épültek iskolák, olvasóköri, az ismerkedés és a párválasztás mindig nehezebb volt, mint más tanyás területeken. A két világháborúban a férfiak megtizedelődtek. Akik fogságból hazajöttek, azt tapasztalhatták, hogy az itthon maradt csinos lányok gyakran idős férfiakhoz is hozzámentek, csak hogy ne maradjanak magukra, vagy közben elhervadtak, és nem vágytak már társra. Kialakult magányos életformájukat nem kívánták föladni és „idegen” embert, nőt kiszolgálni. Ilyen helyzetbe került például Böjti Margit a Pusztán 897 sz. tanyájában vagy a szovjet fogságból visszatért leventék: az iker Papp Lukács István és János Székkutas, VI. Sóstópart, Feckésparti dűlő 87. számú tanyájukban.

A Pusztán tengődő magányos emberek halála sok esetben döbbenetes volt. Először Sterbetz Istvántól hallottunk róla, majd a „Természet szolgálatában” című könyvének „Elmúlik egy világ” fejezetében írt róla: „A tanyaudvaron derékig érő gaz, beomlott, üres istálló. A lakóház egyetlen ablakából hiányzik az üveg, helyette szalmacsóvát gyömöszöltek. Sovány kutya ódalog elébünk, de nem ugat, tekintete inkább enni kér. Az öregember ott ül az ól sarkánál, köszönésünket nem fogadja. Messze néz, révült tekintettel, gondolata túljutott már az értelem határán, elméje elborult a magánosságban. Ő már valahol egy másik világban él. Amely nem ismer örömet, bánatot, vágyat, érzéseket [...]

Felesége rég meghalt, hozzátartozói elszéledtek. Ő maga belerokkant a paraszti munkába, s az évek is elszálltak lassan fölötte. Élelmet most hol ez, hol az hoz alkalomszerűen embernek, kutyának a környező tanyákból, mikor kinek jut eszébe [...]

Akkor ősszel pedig nagy volt a sár, utána a hó is mindent elborított, meg talán sok egyéb dolguk is akadt a szomszédoknak, mert amikor tavasz felé megint arra jártam, a tanya már üres volt. Valamikor

karácsonytájt találták halva az öregembert az ételhozók, a szobába zárt kutya is ott pusztult mellette. Azt is elmondták, nem evett a gazdájából, pedig éhségében múlt ki becsülettel.”⁸⁹

Az elmúlás egy másik tapasztalatának leírását így folytatta:

„Félig lebontott ház, a megmaradt kemence szabadon áll a kettőbe vágott épület háttérében. Feketeruhás öreg paraszt ül a padkán, fejét tenyerébe hajtja. Körülötte pedig forr, pezseg az élet...

– Bontják a tanyát?

– ...sokat kínlódtam. Tuggya hosszú vót az élet. Piavénál harmadmagammal maradtunk a századbó' tizennyócba. Azután hazagyüttem, dógoztam végig. A fiam mán nem akar paraszt lönni, ēment a városba. Én mög bontom a tanyát. Nyócvanöt éves vagyok, minek lögyön?... Aztán lassan, most mög abbahagytam...

– Miért?

– Mer, nem löhet! Ide gyükereztem. Nem hagy a föld.

– És most mi lesz, mit fog tenni?

Őrzöm a Szürkét, lássa jó füvet tanál itt a ló. Én mög üldögélök a tanya sarkán. Az enyém...

...Körülöttünk nyílt a székfű, és ez akkor is csak kitarja majd apró, fehér szirmit, ha öreg Miklós Pali bácsi félbevágott háza is, kemencéje is összeomlott már.”⁹⁰

Ettől kezdve a pusztai életmód e különös megnyilvánulásait tudatosan kezdtük figyelni és fölgyűjteni. Megdöbbenő volt, hogy az itt elbeszélte két eseményt nem egy helyen szinte szóról szóra megismétlődve évekig megtaláltuk. Nem véletlen, hiszen valamennyi körülmény adva volt, és megegyezett a Sterbetz István által leírtakkal. A legjellegzetesebbeket meg is örökítettük.

A Fehér-tó felső, Sámson–orosházi út felöli végénél, Pusztaközpont felől állt a Vörös tanya, a Pusztta 1363. szám alatt. Amikor ismeretséget kötöttünk, a tanyát már csak két testvér lakta, az idősebb Pál és a gyermektelen Mihály. Utóbbinak a közeli Békéssámsonon háza, felesége volt, de amikor a nálunk telelő északi madaraknak tavasszal eljön a „nagy parancs”, öregségében ő is kiköltözött öccséhez az ősi fészkébe, és egyre ritkábban ment be a faluba. Újságokat járatott és a bennük lévő sakkrejtvényeket megfejtette. Pár forintot kapott értük. Nyáron a ház melletti földszurkált gyöpön termelt öklömnyi dinnyéken és néhány baromfin éltek. Lovat, marhát régen nem tartottak, disznót nem vágtek.

Pál hamarosan meghalt, és Mihály végleg egyedül maradt. Egyre kevesebbet mozdult ki a tanyából, néha a szomszédokkal hozatott a boltból darab kenyeret. Mondják, hogy nyöszörgését messze elvitte a szél, amint bátyjával a másik világba átbeszélgetett. A következő ősszel jutottunk ki ismét a Pusztára, és egyenesen a Vörös tanyához mentünk. Kutya nem fogadott, a gaz a széltől lengetett ajtóig ért. Belül a sötétség ásított és köszönésünkre senki sem felelt. Átmentünk a Fehér-tó másik oldalára, Farkas István természetvédelmi őrhöz. Felesége mondta el a történet befejező részét:

„Elfordult túlünk. Nem tudott alkalmazkodni... A bátya halála végleg mögzavarta a fejit. ...ki sē mozdult a tanyából. Néha az udvaron ténförgött, a kertből krumplit, vagy répát kotort.”

89 STERBETZ István, 1975. (2) 217.

90 Uo. 217–219.

Az embereknek az tűnt föl, hogy napok óta nem látták a kutyáját. Az egyik szomszéd elment. Az ajtó zárva volt, de belülről vonyítás hallatszott. Valószínű, a gazda utolsó óráiban szólított a kutyát. A küszöb alatt lyuk volt, azon keresztül kaparta át magát. Vörös Mihály a hátán feküdt a kemence előtt és a kezében bögrét szorongatott. A kutya rajta hasalt és melengette. „Nem zabált belüle, pedig éhözött” – mondta az asszony. Föltűnt, hogy Farkasné is rögtön azt hangsúlyozta, hogy a kutya a halottból nem evett. Ebből föltételezzük, hogy ez sem lehetett ritka, azért igyekezett ezt rögtön kizárni. A kutya még egy darabig mászkált a tanya körül, de a vadőr megsajnálta, és mint kóbor ebet agyonlőtte, mivel „a gazdájához tartozott”.

A másik eset a népi életmód tekintetében még érdekesebb volt, hiszen néhány éven keresztül megfigyelhettük a leépülésnek végül már orvosi esetét, és fotódokumentációval szaklapban közöltük.⁹¹ A Fehér-tó keleti partján állt Mónus János Pusztá 1451. számú tanyája. Eleinte, amíg az asszony kint élt, időnként bemeszelte, de a meszet a tapasztásban lévő sziksó mindig elemésztette, és amikor a gazda magára maradt, már csak a tapasztáson esett hibát javítgatta.

A családnak Vásárhelyen az Újváros nevű városrészben volt háza. Amikor a gazdálkodás végleg megfeneklett, hazaköltöztek. János gazda nagyon kemény, hagyománytisztelő ember, aki nem volt hajlandó a fészket elhagyni. Az udvarán még láttunk mély *hizlaló gödröket*, amelyekben állatkínzásnak beillő körülmények között, rövid láncra kötve, egyenként tartotta a disznókat, hogy ki ne szökhessenek. A lánc folyamatosan vérző, mély sebet vágott a nyakukba. Erdélyi racka juhái voltak, amelyeket, amikor elfogyott a legelőjük, napokig sötét birkaszínben zárva tartott. A különleges fajtára Sterbetz István figyelt föl. A Budapesti Állatkert számára megvásárolta és elvitette.

A gazda magához sem volt kíméletesebb. A birkaszínből a tanyaudvar közepére kihordott gané már a tetőig ért. Erre a dombra mászott föl, és a nap ellen hályog fődte szeme elé tartott tenyérrel nézett el a város felé, hogy valamelyik családtag jön-e, és hoz-e neki néhány szükséges holmit, némi ételmezt. A környékbeli elhagyott tanyákból összeszedte a rossz kocsikat, vetőgépeket, rostákat, ekéket, mindent, amit talált. Annyira benne volt a gazdálkodás ösztöne, hogy képtelen volt a szerszámoknak ellenállni, és még mindig abban bízott, hogy egyszer ismét beindíthatja a tanyai termelést.

A család egyre ritkábban ment ki hozzá, hiába könyörgöttek neki, hogy jöjjön haza, ő kitartott. Egy lópokrócba összeszedte és bekötötte mindazt, amit úgy gondolt, ha egyszer mégis rákényszerül, hogy indulnia kell, csak földobja a jobbik kocsira és elindul. Csakhogy ez a nap nem jött el, és lova sem volt már. A tavaszon a böjti szelek elvitték a düledező tanyáról a tető felét. Beázott a szoba, a konyha használhatatlanná vált. A kis öntöttvas tűzhelyet kitétte az udvarra, darabig azon főzött magának. A tető alatt korábban kialakított, megmaradt kishálóban húzta meg magát. Ebben is bedőlt a kemence oldala, és amíg langyossá nem váltak az éjszakák, vaslemezből barkácsolt dobkályhát tett mellé, de ezt sem sokat használta.

Karosszékét kitétte a ház elé, és órákig abban üldögélt. Amikor fordult a nap, a széket átvitte a tanya végéhez, és melengető sugarakban fürödve ott pihent tovább. Rájött, hogy a városból már nem látogatja meg senki. A szomszédok szóltak Orosházára, és a tanácstól kijött egy ember, aki igyekezett rábeszélni, hogy menjen be a Szociális Otthonba, de hallani sem akart róla. Közben fogytak a tanyák, hamarosan minden közeli szomszéd elköltözött. Néha a távollakók vittek neki valamit, ha arra jártak. Ők már sok hasonló esetet láttak, és tudták, hogy a gazda menthetetlen. Ezek az emberek itt a Pusztán jóval keményebbek voltak, mint más tanyás területen. Az öreg akaratát nem akarták kényszerrel

91 SZENTI Tibor, 1998. 15–53., 51–87.

megváltoztatni. Korholásomra, hogy miért nem segítenek rajta, az egyik azt mondta, hogy „Úgy ült ott, mint Dózsa a tüzes trónuson!”

Meghívta a halált és várta. A néprajz a természeti népek társadalmánál ismeri a *voodoo halált*, amikor a törzs tagja súlyosan megsérti a *tabut*, és ezért nincs számára irgalom. A sámán rámutat, hogy a közösségben nincs helye tovább. Az embernek két lehetősége van: vagy kimegy a dzsungelbe, és ott egyedül elemésztődik, vagy befekszik a kunyhójába, és egyre üvegesedő tekintettel a feje fölött nézi a gerendát. Bármilyen jó erőnlétben volt, néhány nap múlva meghal.

Sokan nem ismerik, hogy a voodoo halál máig köztünk van. Amikor egy kiváló belgyógyász orvos elmondta: a kórházban kezelt öreg, ahogy észreveszi, azért adták be, mert otthon már megunták, és többé nem mennek hozzá látogatni, haza sem viszik, a tekintetében megtörik a fény. Ettől kezdve bármilyen drága kezelést kap, pár nap alatt meghal.

A „Nagy Sámán”, a diktatórikus társadalom Mónus Jánosra is rámutatott, hogy nincs tovább rá szükség. Egy darabig még dacolt, azután föladta. Őszre járt, mire mozdulni sem tudott. Egész nap félig lehunyt szemmel nézett maga elé. Közben kiszáradt, a hideg éjszakáktól agyonfázott, és amikor mégis bevitték a vásárhelyi kórházba, ott már nem tudtak rajta segíteni.

Az egyre inkább elvaduló tájon megjelentek a prédára éhes, ragadozó emberek. Mivel a tanyák már olyan messze estek egymástól, hogy ha a lakói bajba jutottak, a segítségért kiáltás sem hallatszott el, a megbomlott közbátorság tolvajokat, rablókat és gyilkosokat csalogatott a határba. Kilesték, hogy elmentek otthonról. Ma már mobiltelefonon adnak egymásnak hírt, és a dülő végén őrsemek riasztanak, ha rablásuk közben valaki arra jár. Föltörik és kirabolják a tanyát. Ez a kedvezőbb helyzet. Böjti Margit tanyájában a szülei elhaltak, férjet nem kapott, és magára maradt. Nyomorúságos téeszjáradékot adtak neki. Egy börtönből szabadult bűnöző kileste, hogy a postás mikor viszi neki a pénzt. Utána odament és elvette tőle. A rablás néhány hónapon keresztül ismétlődött, és amikor a nőnek már ennivalóra sem maradt, az orosházi rendőrségen jelentést tett. A bűnözőt elfogták, és újabb börtönbüntetést kapott. A szembesítéskor megfenyegette Margitot, hogy ez az életébe kerül.

A büntetés után, amikor szabadon engedték, első dolga volt, hogy a pusztai tanyába ment. Magával vitt egy köteg bálakötöző műanyag zsineget. A védtelen nő nyakára hurkolta, és az orvosi látélet szerint sokáig játszhatott vele, hol meghúzta, hol kicsit megeresztette, mire kínok között megfojtotta. Mindezt Székkutas egykori polgármestere, S. M. mesélte el, amikor a Duna TV-vel a helyszínen forgattunk. Böjti Margit tanyája is „szellemtanyává” vált. Ott jártunkkor az ajtó félig nyitva volt, minden a helyén, lélek sem vetődött már arra, aki pedig tudta, hogy odabent mi történt, közelébe sem mert menni a háznak.

A mai Puszta

A Puszta egyre jobban kiüresedik és elcsöndesedik. Csak a madarak hangja hallatszik és az őshonos állatok járják a legelőket pásztoraikkal. A természetvédelmi terület egyre növekedik. A Körös-Maros Nemzeti Park, ahogy anyagi lehetőségei engedik, amint egy-egy tanya végleg elhagyottá vagy romossá válik, területét megveszi, beszántják és meghagyják legelőnek. Ahol szükséges, ott alom- vagy takarmánygyűjtés céljából kaszálják. Kotymán László természetvédelmi őr elbeszélte, hogy a Pusztát a jószágokkal tavasztól a tél beálltáig járatják. Az állatok legelik és *megettözelegik, mögtelekölik*. Ez elég ahhoz, hogy lassanként újraéledjen a természet, és visszavegye azt, ami az övé. Olyan védett növény- és állatfajok kerülnek elő, amelyeket már kihaltak véltek. A szigorúan védett övezeteken kívüli tájvédelmi területeken is tavaszoként hatalmas székfűtáblák terjednek. Székkutason a Herbária Zrt.

2014-ben 100 millió forint értékben átadta és tovább fejlesztette közel nyolcvan dolgozóval működő üzemét, amelyben a szárított kamilla- és más gyógynövényteákat készítenek, valamint a táplálkozás kiegészítő, az egészséget, az erőnlétet segítő szereket. Szeptemberben szokta rendezni a Nemzeti Park és a Kardoskúti Önkormányzat a Fehért-tó Napját, amelyre egyre több látogató érkezik, és részt vesznek a bemutatókon.

Az állatok szálláshelye közel esik Pusztaközponthoz. A kis településen újraéled a Barackosi Olvasókör, gondozzák a kis temetőt. Szépen rendben tartott a Nemzeti Park múzeuma és előadóterme, ahol évközben is fogadnak turistacsoportokat, iskolai osztályokat rendkívüli biológia és természetvédelmi órákra. A tudományos igényű kialakított hosszú helyiség két végén dioráma mutatja be a vadvilágot, a falakon Sterbetz István egykori fotóival indul a táj bemutatása. A képeket újabb felvételek, térképek, régészeti-, talaj- és vízrajzi tablók gazdagítják.

Az állatállománynak karbantartott hodálya és marhatelelője van. Ez utóbbit alapítványi pályázat elnyeréséből, a tájba illő, negyed körívű, korszerű épülettel tették látványossá. Újabb EU pályázati pénzből 2014-ben elkészült egy 200 férőhelyes tehénistálló, 30 férőhelyes bikaszállás, egy gépszín és korszerű szociális épület. A bejáró út elején saját erőből elhelyeztek egy vandál biztos érintőképernyős infoport készüléket, a turisták tájékoztatására. A Kardoskútra vezető út mentén a látogatók részére magasles szolgál a Pusztára történő rálátásra. A Fehér-tó felső, elkeskenyedő végénél gondozott kutatóház és magasles a szakemberek munkáját segíti.

A Nemzeti Park jószágartásáról Kotymán László levelében a következőket írta: „Mintegy harmincéves szünet után, 1974-ben érkezett tíz magyar szürke tehén és egy bika a Pusztára, a kardoskúti-sóstói állattartótelepre, az egykori Szemző-féle tanyára. Az állatokat az Orosházi Új Élet Szövetkezet hozatta a Hortobágyról. Ez a néhány állat volt a megalapozója a későbbi nagy gulyának, amelynek maradványát – 43 tehenet, 10 borjút és egy bikát – 1994-ben a Körös-Maros Nemzeti Park Igazgatóság vásárolta meg az Orosházi Önkormányzat segítségével. Ugyan ebben az időszakban került a Sóstói-telepre cigája és racka nyáj, amiből a rendszerváltás után fennmaradt 110 anyajuhot szintén 1994-ben vette meg az Igazgatóság. A kilencvenes évekig a nyáját és a gulyát a kardoskúti Fehér-tótól északra fekvő szikes gyepeken legeltették tavasztól őszig.

2012-ben a Nemzeti Park 300 darab törzskönyvezett magyar szürke tehénnel és szaporulatával, valamint 650 darab, szintén pedig cigája és hortobágyi fehér racka juhval legelteti a Pusztá védett részeit, a kardoskúti gyepeken túl, a székkutas-nagybogárzói, a sóstói telepen, a vásárhely-csomorkányi és sámson-kanásztelki határban.”

Az Igazgatóság jószágartásának több fontos célja van, úgymint a kipusztulással fenyegetett régi magyar háziállatfajták génbankszerű fenntartása és tenyésztése, ezek bemutatása a nagyközönségnek, végül pedig a legfontosabb szempont, a terület természetes állapotának fenntartása, a gyepek legeltetése és a húsmarha hasznosításából befolyt pénzből további fejlesztések. Mindez megalapozza a későbbi színvonalasabb, látványt nyújtó idegenforgalmi tevékenységet és bemutathatóságot is.

A Pusztá csöndjében, 2009. november végi didergő szélben a Hódmezővásárhelyi Városi Televízió kamerája követi a vonuló darvakat és vadludakat a Fehér-tó fölött. Mi, öregek a lengenád zizegéséből kihalljuk az itt élt emberek szavát. A hagyományos paraszti élet végleg megszűnt. Azt többé visszahozni nem lehet, nem is érdemes. A természetben, az ő parancsait követő Nemzeti Parkban és a környező települések lakóiban bízunk, hogy a Pusztá lelkületében hamarosan és végérvényesen mégis azt a világot hozza vissza, amely évezredek múltjával kapaszkodót nyújt elembertelenedő világunkban.

2011. november 18-án Orosházán emlékülést szerveztek Nagy Gyula, az Orosházi Szánt Kovács Múzeum igazgatója, a vásárhelyi Pusztá kiváló kutatója születésének centenáriuma alkalmából. Jeles történelem- és néprajztudósok között kaptam szót. Itt elsőnek mondtam ki, hogy „a vásárhelyi Pusztá önálló néprajzi kistérség”, amely a török hódoltságot követően folyamatosan alakult ki. 1850-től a Pusztát Hódmezővásárhely és Orosháza, a két tanyásodó anyatelepülés határolta; továbbá a gyakran

pusztai területet foglaló és ezzel törvényes eljárást provokáló gróf Károlyi család Sámson, Nagymágocs és Derekegyház leválasztásával majoros gazdálkodást terjesztett, és így közösen fogták közre a Pusztát. Az eltérő hagyományokkal rendelkező pusztai lakosok évszázados keveredéséből alakult ki az a kistájegység, amely más alföldi pusztai életmódhoz hasonló, egyúttal mégis szignifikánsan eltérő életformát hozott létre. Ezekhez hozzájárult a vidék különös természeti értéke, amely művészt, tudóst, egyszerű parasztembert máig lenyűgöz, és e néprajzi, valamint biológiai kis tájat hazánk egyik legszebb, legmarkánsabb térségévé alakította.

IRODALOM

BALLAGI Aladár

1890 Hódmező-Vásárhely In: Földrajzi közlemények XVIII. kötet III kötet. Budapest, MTA pártfogása mellett kiadja a Magyar Földrajzi Társaság. (Szerk. Bereczk Antal.) 97-113.

BARTUCZ Lajos

1966 Római kor. Jazyg-szarmata temetők leletei. In: Palaeopathologia III. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár kiadványa. Budapest, 285–302.

BLAZOVICH László

1984 A honfoglalástól a török hódoltság koráig (895–1552). In: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. (Főszerk. Nagy István, kötet szerkesztő: Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 277–318.

B. NAGY Katalin

1984 Az avar kaganátus. In: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. (Főszerk. Nagy István, kötet szerkesztő: Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 229–257.

2003 A Székkutas-kápolnadúlói avartemető. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Monographia Archaeologica I. Szeged.

CSORCSÁNY SZÚCS Imre

1997 Parasztersek (Szerk. Szentí Tibor.) Hódmezővásárhely.

ERDÉLYI János

1846 Nemzeti Iparunk. Pest. 4 füzetben. (Fényes Elek kiadása. II. kiadás. Nyomatott: Heckenast Gusztávnál.)

FERENCZ Géza

1976 Óshonos, ősi magyar vagy ősi jellegű állatunk-e a magyar szürke marha? In: Állattenyésztés. Budapest, 363–378.

HERCZEG Mihály

1984 Időrendi áttekintés. In: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. (Főszerk. Nagy István, kötet szerkesztő: Szigeti János.)

Hódmezővásárhely, 701–736.

1993 A külső és belső legelő kiosztása (1850). In: Hódmezővásárhely története. II/1. (Főszerk. Szabó Ferenc.) Hódmezővásárhely, 158–160.

1993 Mezőgazdaság. In: Hódmezővásárhely története. II/2. (Főszerk. Szabó Ferenc.) II/2. Hódmezővásárhely, 489–590.

Hódmezővásárhely város irataiból. „C” állag IV. 1001. Hirdetőkönyvek. (Hk.) d.1. és további kötetek.

Hódmezővásárhely történeti kronológiája. Szeged, 2003. (Összeállította: Dr. Szabó Gábor, Borus Gábor, Kőszegfalvi Ferenc.)

KISS István

1975 A tatársánci ősgyep. In: Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. 1975/4. Békéscsaba, 35–41.

KISS Lajos

1957 Vásárhelyi művészet. Budapest.

1964 Vásárhelyi kistükör. Budapest.

KOREK József

1984 Az újkőkortól időszámításunk kezdetéig. In: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. (Főszerk. Nagy István, kötet szerkesztő: Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 112–188.

KOVALOVSZKI Júlia

1965 Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: Orosháza története. (Szerk. Nagy Gyula.) Orosháza, 175–203.

KOVÁCS István

1984 A török hódoltság kora (1552–1693). In: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. (Főszerk. Nagy István, kötet szerkesztő: Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 319–345.

KRUZSLICZ István

1984 A mezőváros fejlődése a visszatelepülés után. In: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. (Főszerk. Nagy István, kötet szerkesztő: Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 347–448.

LÁSZLÓ Gyula

1984 A város környéke a honfoglalás korában. In: Hódmezővásárhely története a legrégebbi időktől a polgári forradalomig. I. (Főszerk. Nagy István, kötet szerkesztő: Szigeti János.) Hódmezővásárhely, 257–266.

MÁRKUS István

1943 Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században. Kecskemét.

MÉRI István

1964 Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban. In: Arch. Ért. 91. évf. Budapest, 111–115.

NAGY Gyula

1975 Parasztélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. 1874/75. Békéscsaba.

NÉMETH Ferenc

1990 Erdélyi hérics. In: Vörös könyv, a Magyarországon kipusztult és veszélyeztetett növény és állatfajok. (Szerk.: Rakonczai Zoltán.) Budapest.

NOVÁK László

1994 Nagykőrös története és néprajza a XIX. század közepéig I-II. Nagykőrös Város Monográfiája I. Nagykőrös.

1995 Településnéprajz. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 16. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.

ŐZE Sándorné – ŐZE Sándor

2005 Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön. Hódmezővásárhely.

PÁRDUCZ Mihály

1941, 1944, 1960 A szarmatakor emlékei Magyarországon. I-III. Arch. Hung. 25 (1941), 28. (1944), 60. (1950).

1948 Szarmata temető Hódmezővásárhely-Fehértón. Arch. Ért. 1946–48. 283–288.

PÉCZELY György

1975 A Puszta éghajlata. In: Nagy Gyula: Paraszttélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei. 1974/75. Békéscsaba, 24–37.

SIMONFFY Ferenc dr.

1972 Adatok Székkutas jelenéből és múltjából. Szeged.

STERBETZ István dr.

1975 A kardoskúti Fehértó. In: Nagy Gyula: Paraszttélet a Vásárhelyi-pusztán A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 1974/75. Békéscsaba, 41–46.

1975 A természet szolgálatában. Natura. Budapest.

SZABÓ István

1971 A falurendszer kialakulása Magyarországon. Budapest.

1975 A Puszta talaja. A Vásárhelyi-puszta talajtípusai. In: Nagy Gyula: Paraszttélet a Vásárhelyi-pusztán. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 1974/75. Békéscsaba, 17–25.

SZABÓ Pál

1965 Orosháza története az alapítástól a polgári forradalomig (1744–1848). In: Orosháza története (Szerk. Nagy Gyula.). Orosháza, 241–285.

SZENTI Tibor

1980 Kutyahúség. (1979). Budapest, 455–461.

1990 Egy középparaszti alkotómodell. (Id. Gregus Máté portréja.) 1-2. Juss. Hódmezővásárhely. 1990. márc. 1. 40–51.; és 1990. jún.–júl. 2: 29–45.

1995 Az Orosházáról elinduló fehérgárdista mozgalom 1948–